

શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

કર્મ જ્ઞાન ભક્તિ

ડૉ. ઝેસન્ટના ભગવદ્ગીતા
ઉપરના વ્યાખ્યાનોનું
ભાષાંતર.

ગુજરાત કાઠીયાવાડ
થીઓસૉપ્રીકલ ફંડરેશન
ભાવનગર.

કર્મ જ્ઞાન ભક્તિ.

ડૉ. ખેસન્ટના ભગવદ્ગીતા ઉપરના
વ્યાખ્યાનોનું ભાષાંતર.

પ્રસિદ્ધ કર્તા
ગુજરાત કાઠીયાવાડ થીઓસોફીકલ ફંડરેશન.
ભાવનગર.

કિંમત

૦-૫-૦ પાંચ આના

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું

વેણીશંકર ગો. ભટ.

ફૅડરેશન મંત્રી.

થીઓસૉફીકલ સોસાયટી

ભાવનગર.

મુદ્રક:—

શા. ગુલાબચંદ લક્ષ્મીભાઈ
મહોદય પ્રી. પ્રેસ—ભાવનગર.

પ્રહ્લવિદ્યાથી થતા લાભ.

માનસિક પ્રકરણમાં પ્રહ્લવિદ્યાથી જે લાભ થાય છે તે એ છે કે, મનુષ્યના જીવન તથા તેના મન સંબંધી જે ગૂઢ સવાલો વારં-વાર ઉઠે છે તેનું નિરાકરણ એમાંથી મળી શકે છે. સૃષ્ટિ તથા મનુષ્યના વિકાસનો જે ક્રમ પ્રહ્લવિદ્યામાં બતાવ્યો છે તે એવો છે કે તે પરથી આપણી હાલની સ્થિતિ સમજાઈ શકે છે, અને એ સ્થિતિમાંથી આગળ વધવાનાં સાધનો પણ એજ પ્રહ્લવિદ્યામાંથી મળી શકે છે. સાધારણ મનુષ્યોમાં જે શક્તિ હાલ અંતર્ભૂત રહેલી છે તે છે એમ એ સિદ્ધ કરી આપે છે; અને જાદગી ઉપર દોષદષ્ટિ થવાથી તે પર જે કંટાળો આવે છે તે દોષદષ્ટિને એ દૂર કરી નાંખે છે.

નૈતિક પ્રકરણમાં પણ એથી ઘણા લાભો થાય છે. દુઃખ શું છે, તેની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે છે, એ પણ પ્રહ્લવિદ્યાવડે ખરાબર સમજાય છે. એ પ્રહ્લવિદ્યા મનુષ્ય માત્રની ઐક્યતા સિદ્ધ કરી આપે છે, અને સર્વ મનુષ્યમાં સ્વભાવ રાખવો એ યુક્તિયુક્ત છે એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. પ્રહ્લવિદ્યામાં પુનર્જન્મનો જે સિદ્ધાન્ત છે, તે વડે નિશ્ચય થાય છે કે મનુષ્યમાં જે જે સ્વભાવ હોય છે તે તેણે પોતે જ ઉપજાવેલો હોય છે. એમાં જે કર્મનો નિયમ છે તે સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે, દરેક મનુષ્ય પોતાનું લાવી પોતે જ બાંધે છે, પોતે જ પોતાનો વિધાતા છે. કારણ કે એ નિયમ સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે:-મન, વાચા, અને કર્મ વડે જે જે શુભ સંસ્કારો મનુષ્ય અહિં કરે છે તેના પ્રમાણમાં જ તેની ઉન્નતિ થતી જાય છે. કારણ કે હવે પછીના જન્મમાં તેનો સ્વભાવ કેવો થશે તેનો આધાર તેના આ સંસ્કારો ઉપર છે. મનુષ્યમાત્રનો જન્મથી જ જે સ્વભાવ હોય છે તે આવા સંસ્કારો જ છે. ફરી ફરી જન્મ થવાનું પ્રયોજન શું છે તે આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આત્મભાવ, પોતાને તથા પારકાને થતી પોતાનાં કર્મ માટેની દરેક મનુષ્યની જવાબદારી અને એ જ નિયમવડે પોતાનો સ્વભાવ સુધારવાને મળતી પુષ્ટિ, અને એવા જ બીજા નીતિ નિયમોને લીધે, સમસ્ત જનમંડળને એ બ્રહ્મવિદ્યાથી બહુ લાભ થાય છે. સામાજિક સ્થિતિ સુધારવા માટે, અથવા જ્યાં તે સારી હોય ત્યાં તેને પુષ્ટિ આપવા માટે જેવા સદાચારી જનોની જરૂર છે તેવા સદાચારી મનુષ્યો, આ બ્રહ્મવિદ્યાની મર્યાદામાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વળી બ્રહ્મવિદ્યાના સિદ્ધાન્તોદ્ધારા આપણાં સામાજિક દુઃખોનાં કારણુ યથાર્થ સમજાય છે એટલું જ નહીં, પણ તે દૂર કરવાનાં સાધનો પણ એમાંથી મળી આવે છે. બ્રહ્મવિદ્યા, એ દુઃખો કરતાં, તેમનાં કારણોને વધારે અગત્યનાં ગણે છે. છતાં આત્મભાવના સિદ્ધાન્તને અનુસાર આચાર રાખતાં, સામાજિક દુઃખો દૂર કરવાનું બ્રહ્મવિદ્યાના જ્ઞાસુઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

જૂદા જૂદા ધર્મોમાં મૂલ ધર્મભાવના એક જ છે છતાં તેના બહારનાં રૂપ જ માત્ર જૂદાં છે, એવો જે બ્રહ્મવિદ્યાનો સિદ્ધાન્ત છે તેથી કરી ધર્મવિરોધ નાશ પામે છે; અને જૂદા જૂદા ધર્મોના સારાસાર અગ્રેસરોને પરસ્પર પ્રેમ થાય છે. વળી વિચાર પ્રકરણને એક પાસ રહેવા દઈ આચાર પ્રકરણને એમાં જે અગત્યતા આપી છે તેથી દુરાચાર, દ્વેષ, અને ક્ષિત્રભાવરૂપી મનુષ્યજાતિના શત્રુઓ સામે એક સંપત્તિ લડવાનું, સત્યનિષ્ઠ તથા ભાવિક જનોને સુગમ પડે છે.

નીતિના નિયમો અને સૃષ્ટિનિયમો સંબંધી જે ખુલાસાઓ બ્રહ્મવિદ્યામાંથી જડી આવે છે, તે પરથી જ એની તુલના થવી ઘટે છે; અને અંતે એ એની તુલનાવડે જ મનુષ્ય માત્ર બ્રહ્મવિદ્યાની સાચકતા કે નિરર્થકતાનો નિર્ણય કરશે.

ૐની ઐસાન્દ.

ॐ तत् सत् परमात्मने नमः

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ માર્ગ.

(મિસિસ એની ખેસન્ટકૃત.)

કર્મ માર્ગ.

પ્રાચીન ઋષિઓએ મુક્તિ મેળવવાના ત્રણ માર્ગ બતાવ્યા છે. એ ત્રણે માર્ગની મર્યાદામાં રહેવાથી મનુષ્યને મુક્તિ મળી શકે છે. જો કે માર્ગ ત્રણ છે, છતાં તેમનું લક્ષ્ય એક જ છે. એ ત્રણે માર્ગની પદ્ધતિ જુદી જુદી છે તેથી એ માર્ગ જુદા છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ એ ત્રણેનો હેતુ તો એક જ છે. એમ જુદા છતાં તે બધા માર્ગવડે આત્માનુસંધાન કરવાનો હેતુ છે. આ ત્રણ માર્ગ હિંદુત્વશાસ્ત્રમાં કર્મમાર્ગ, જ્ઞાન-માર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એવે નામે પ્રસિદ્ધ છે.

એ ત્રણે માર્ગ અંતે એક જ ઠેકાણે મળે છે. એનો પુરાવો એ જ છે કે કોઈ પણ માર્ગથી પૂર્ણ સ્થિતિને પમાય છે ત્યારે તે જ્ઞાસુમાં, તે વિનાના બીજા બન્ને માર્ગપરાયણ જ્ઞાસુનાં લક્ષણો આવે છે. કેમકે યોગ-પછી તે કર્મયોગ હો, જ્ઞાન-યોગ હો, વા ભક્તિયોગ હો-પ્રાપ્ત થાય એટલે આત્માનુસંધાન થાય છે. યોગ પ્રાપ્ત થવા માટે જે અધિકાર જોઈએ છે તે પણ ત્રણેમાં એક એકને મળતા હોય છે, અને આ ત્રણે માર્ગમાંથી કોઈ પણ માર્ગે જે માણસ આત્માનુસંધાન કરે છે તેનામાં, બીજા બન્ને માર્ગે આત્માનુસંધાન કરનારમાં જે લક્ષણો હોય તે પણ આવે છે જ.

જુદી જુદી પદ્ધતિ છતાં એક જ લક્ષ્યવાળા આ ત્રણે માર્ગ વિષે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સારું વિવેચન કરેલું છે. ગીતાજીમાં એ ત્રણ માર્ગને વિષે સારો ખુલાસો આપ્યો છે એટલું જ નહીં પણ એ માર્ગવડે ક્યાં જવાય છે તે સ્પષ્ટ બતાવેલું છે. પૂર્ણ ભક્તના હૃદયમાં જ્ઞાન કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે તે તેમાં ખરાખર સમજાવ્યું છે. વળી કર્મ કરવા છતાં તેનું બંધન કેવી રીતે બાંધતું

નથી તે પણ એમાં સારી રીતે સમજાવ્યું છે. વળી એ પણ સમજાવ્યું છે કે, આ ત્રણમાંના કોઈ પણ માર્ગે શ્રી કૃષ્ણભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે, અને પરમ આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે કર્મ, જ્ઞાન કે ભક્તિ ગમે તે પ્રકારે જેઓ આત્માની શોધ કરે છે તેમને તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેઓ આત્મશોધન કરે છે તેમને આત્મપ્રાપ્તિ થયા વિના રહેતી નથી. કારણ કે સર્વનો આત્મા એક જ છે, અને ત્રણે માર્ગનું લક્ષ્ય પણ એક જ છે.

સૃષ્ટિ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે સર્વત્ર વસ્તુ માત્ર આત્માની શોધ કરી રહી છે. દરેક દિશામાં, દરેક સ્થળે, દરેક પ્રકારના નામરૂપવાળી વસ્તુઓ, જાણતાં કે અજાણતાં, સ્પષ્ટ રીતે કે અસ્પષ્ટ રીતે, પણ એ જ આત્માની ખોળ કરી રહી છે, અને એ જ માટે મહા ભગીરથ પ્રયત્ન સર્વત્ર ચાલી રહ્યો છે. સૂર્ય પોતાનાં કીરણો પ્રસારે છે તે પણ એ જ માટે; સમુદ્રનાં મોજાં ઉછળે છે તે પણ એ જ માટે; વાયુ વાય છે તે પણ એ જ માટે; વનસ્પતિ ઉગે છે તે પણ એ જ

માટે; પ્રાણી માત્ર જે જે કાંકાં મારે છે તે પણ એ જ માટે; અને મનુષ્ય પણ ગમે તેવી આંધળી રીતે, ગમે તેવી મૂર્ખાઈથી, ગમે તેવી ભૂલ કરીને, પણ એ જ આત્માને શોધે છે. સૃષ્ટિની વસ્તુ માત્રમાં આ જે સામાન્ય ક્રિયા છે, અને જીવ માત્રની જે આ સત્ય પ્રવૃત્તિ છે તેને જ પ્રાચીન કાળમાં આત્મ-શોધ કહેતા હતા. અર્વાચીન શાસ્ત્રોને પણ સૃષ્ટિની આ પ્રવૃત્તિ માન્ય છે. તેઓ “ ઇર્વાદ્યુશન ” અથવા વિકાસક્રમ એવે નામે તેને ઓળખે છે. આ પ્રમાણે જ્યાં જોઈએ ત્યાં, પ્રાચીન કાળમાં કે અર્વાચીન કાળમાં, સર્વત્ર આ આંતર્પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે.

વસ્તુ માત્રે આત્માની શોધ શા માટે કરવી જોઈએ ? આ સવાલ સહજ ઉઠે છે. પ્રયત્ન માત્ર એ આત્માને શોધી કાઢવા તરફ જ શા માટે થવો જોઈએ ? એનો ઉત્તર એટલો જ છે કે એ આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે. સમુદ્ર, વનસ્પતિ, પથ્થર, જીવજંતુ તેમ જ મનુષ્ય એ સર્વમાં નામરૂપાદિ બાહ્ય માયાવી ઉપાધિનો અંતરાત્મા એ જ છે. જે આત્મા સૂર્યમાં છે તે જ આત્મા મનુષ્યના હૃદયમાં પણ છે, અને પ્રાણી માત્ર જે સુખ અથવા આનન્દ

શોધે છે તે આ આત્મામાં જ છે. કારણકે ગમે તેવી ઉંધી રીતે પણ સુખને માટે કાંકાં મારવાં એ આત્મ-શોધ જ છે; કેમકે આત્મા એ જ આનન્દ છે. સત્ય છે કે આત્મા એ જ આનન્દ છે અને એ આનન્દ નિત્ય અને નિરવધિ છે; અને જેને આપણે સાંસારિક સુખો કહીએ છીએ તે આપણી માયાવી ઉપાધિદ્વારા પડતા એ જ આત્માનાં પ્રતિબિંબ છે. સુખ શોધવાના માયાકૃત ભૂલભરેલા રસ્તાથી, આપણે ભ્રમમાં પડવું ન જોઈએ; કારણ કે દરેક બાહ્ય સ્વરૂપમાં જે મોહ છે તે ખરૂં જોતાં પોતાના અંત-રાત્માપરનો જ પ્રેમ છે. આનન્દને માટેનાં તેમનાં કાંકાં ગમે તેવાં ભૂલભરેલાં હોય છતાં સત્ય તો એ જ છે કે એ કાંકાં આત્મશોધન માટે જ છે; અને પરમાત્માના અવતાર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ભ૦ ગી૦ અ૦ ૧૩ શ્લોક ૨૭ માં કહ્યું છે કે:—

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥

“ પરમેશ્વર સખ જગતમેં, બેઠે એક સમાન;
તિન્હે ન સતગિનસે નહિ, જો જાનિ વો સુજાન. ”

હવે આત્મશોધ કરવાના જે ત્રણ માર્ગ,

પ્રાણી માત્ર જાણતાં કે અજ્ઞાણતાં પકડે છે તે આપણે જોઈશું. પ્રથમ તો આ શોધ અજ્ઞાણતાં જ થવા માંડે છે, એટલે એ તરફ આપણી પ્રવૃત્તિ થાય છે ખરી, પણ તેનો હેતુ સમજતો નથી. એટલે પ્રથમ તો સુખ, આનંદ, હર્ષ વગેરે મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ એ શું છે તે આપણે સમજતા નથી. એમ કરતાં કરતાં કેટલેક કાળે એ શોધ જાણીને, સમજીને કરવા મંડાય છે. ત્યારે આપણે જેની શોધમાં છીએ તે શું છે એ આપણે જાણીએ છીએ, તેમજ તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ શું છે તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. આ શોધનો જે હેતુ છે તથા માર્ગ છે તે અમુક વ્યક્તિને કેટલે અંશે સમજાયો છે, તેનો આધાર તે વ્યક્તિની સ્થિતિ એટલે તેનો કેટલો વિકાસ થયો છે તેના ઉપર છે. જેમ જેમ આ માર્ગમાંથી અમુક અનુદૂળ માર્ગ પકડી તે પર જવાય છે તેમ તેમ જીજ્ઞાસુપર માયાના ત્રણે ગુણોની અસર ઓછી થતી જાય છે. આપણને ભ્રમમાં નાખનાર, આત્માને આવરણ કરનાર અને સત્યને સંતાડનાર આ ત્રણે ગુણો છે. પણ જેઓ આત્મશોધને માર્ગ પડ્યા છે તેઓ ધીમે ધીમે એ ગુણોના સ્પર્શથી દોષિત થતા અટકે

છે અને કર્મ, જ્ઞાન કે ભક્તિદ્વારા ગુણાતીત થવા માંડે છે, અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી આત્મા જૂદો છે, ઇન્દ્રિય તથા વિષયપ્રત્યે ભમતા મનથી પણ આત્મા ન્યારો છે, એમ ધીમે ધીમે તેમને અનુભવ થતો જાય છે; અને જ્યારે તેઓ સર્વાંશે સંપૂર્ણ ગુણાતીત થાય છે એટલે એ ત્રિગુણોના સ્પર્શજ ન થાય એવી સ્થિતિએ પહોંચે છે ત્યારે તેમને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

પ્રથમ તો કર્મમાર્ગ શું છે તે આપણે જોઈશું. એ માર્ગ મનુષ્યમાત્રે ગ્રહણ કર્યો છે. પણ એ માર્ગ શું છે, તેનું અંત્ય પરિણામ શું છે, અને તેની રીતિ શું છે તે, તેઓ બીલકુલ સમજતા નથી. આપણી મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાશે કે કર્મમાર્ગ ચાલનારા મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ દરેક પ્રકારના કર્મમાં હોય છે, તેઓ વિષયમાત્ર તરફ દોરવાય છે, અને બાહ્ય સૃષ્ટિના પદાર્થોમાં સુખ પ્રાપ્ત કરવાનાં ક્ષાંક્ષાં મારે છે. તેમ કરતાં દિન પ્રતિદિન વિષયમાં વિશેષ વિશેષ લપટાય છે, દિન પ્રતિદિન વિશેષ સંગ્રહ કરવામાં રોકાય છે, તેમજ પોતાની પ્રવૃત્તિ વધારીને એકજ વસ્તુમાટે પ્રયત્ન કરીને, એક પછી

એક પ્રયત્નો કરીને, આત્માની શોધમાં ફાંફાં મારે છે. તે કર્મમાત્રમાં પ્રવર્તે છે અને કહે છે કે “હું કરું છું, હું અનુભવું છું, મને લાગણીઓ થાય છે, અને મને સુખ અને દુઃખ થાય છે.” પણ તે જાણતો નથી કે આ ક્રિયાઓ, અનુભવો, લાગણીઓ અને સુખદુઃખના અનુભવો પ્રકૃતિના ગુણોનાં પરિણામ માત્ર છે, અને આત્મા તો નિષ્ક્રીય છે, તેને લાગણી થતી નથી; તેને આવા અનુભવો નિત્ય થયાં કરે છે તે તો માત્ર પ્રકૃતિના ગુણોને લીધેજ છે. પ્રથમ તો મનુષ્ય, કર્મનાં ફલની ઈચ્છા રાખીને કર્મમાત્રમાં પ્રવર્તે છે; તેને સુખ મેળવવું હોય છે. જો તે કંઈ પણ કર્યા વગર પડી રહે છે તો તે તેને ગમતું નથી, અને ઉલટું દુઃખ થાય છે. જો સંપૂર્ણ ક્રિયાનો લોપ થાય તો શરીર પણ નાશ પામે છે. ત્યારે પ્રથમ તો તેણે તમોગુણને વશ કરવાનો છે; એટલે પ્રકૃતિના જે ગુણને લીધે આળસ, કર્મ કરવા તરફ અભાવ, અને અચેતનતા વા જડપણ વા ગ્લાનિ થાય છે તેને વશ કરવાનાં છે. ભ૦ ગી૦ અ૦ ૩ શ્લોક ૮ માં કહ્યું છે કે,

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયોહ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મણઃ ॥

“ કર્મ અકર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, તું કર કર્મ હમેશ; તુજ શરીર નિર્વાહ પણ, નૈ અકર્મથી લેશ. ”

મનુષ્યમાત્રની હાલની સ્થિતિ તપાસો અને જુઓ કે એ સ્થિતિમાં તેમને ઉચ્ચ હેતુઓ તથા લાગણીઓની કેટલી થોડી અસર થાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા એ શું છે, એ તેઓ સમજતાજ નથી. કારણકે એ માટે તેમને ઇચ્છાજ નથી. માનસિક મંથનના પરિણામે જે આનન્દ અનુભવાય છે તેની તેમને કાંઈજ કદર નથી. તો પછી આધ્યાત્મિક અભિલાષાની કદર તો હોયજ ક્યાંથી. કારણકે હાલની મનુષ્યજાતિ તમોગુણને વશ વર્તે છે, અજ્ઞાન અને અંધકારથી આવૃત્ત છે, અને તેમાં કોઈ પણ રીતનો ફેર પડલો જોવા ઇચ્છતી નથી. ત્યારે એમને પ્રવૃત્તિ શી રીતે કરાવવી ? એ સવાલ ઉઠે છે. છેક નિષ્ક્રિય સ્થિતિમાં રહેવું તેના કરતાં કોઈપણ જાતની પ્રવૃત્તિ સારી છે. છેકજ આળસુ રહેવું તેના કરતાં ગમે તેવી ખોટી પણ ક્રિયા થાય એ ઠીક છે; એમને જાગૃત કરવાની જરૂર છે. ત્યારે પ્રથમ તો મનુષ્યના સ્વભાવની ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વાસનાઓ આ કામ કરવાને માટે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એથી કરીને

આજસુ માણસ કામ કરવાને દોરવાય છે, અને તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. મનુષ્યને સ્વાભાવિક લાગણીઓથીજ સારી અસર થાય છે, માટે તેમની ઇચ્છા અને તૃણાને લીધેજ તેઓ પ્રવૃત્તિમાં પડે છે. એમ કરતાં કરતાં કેટલેક કાળે આ ઇચ્છા અને તૃણાઓ ક્ષુદ્ર છે એવું તેને લાન થાય છે. મનુષ્યજાતિનું તે દૂષણ છે અને તેથી પોતાની વૃદ્ધિ થતી અટકાવે છે એમ તે સમજે છે. આમ છતાં મનુષ્યની મૂળ સ્થિતિમાં તો તેના વિકાસ માટે એ બહુ જરૂરની છે, અને તમોગુણના પંજમાંથી તેને છોડવવા માટે એ ઘણીજ ઉપયોગી છે. મોત કરતાં તે ઘણી સારી છે, ક્ષુદ્ર છતાં, છેક નિવૃત્તિ કરતાં, તે ઘણી સારી છે. આ પ્રમાણે ઇચ્છા અને તૃણાથી મનુષ્યની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, જેથી કોઈને કોઈપણ જાતની ક્રિયામાં મનુષ્ય પ્રવર્તે છે, જેથી કરીને તે સંતોષ પામવા પ્રયત્ન કરે છે, અને જે ક્ષુદ્ર સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં તેને પ્રવર્તાવે છે, તે ઇચ્છાઓ અને તૃણાઓ સૃષ્ટિમાં એક પ્રકારનો પરાણો છે; તેથીજ માણસને ક્રિયામાં પરાણે જોડાવું પડે છે અને તેથીજ તેની વૃદ્ધિ થાય છે. આ દોષો ગમે તેવા ધિક્કારવા લાયક હોય છતાં પણ ઘણાજ ક્ષુદ્ર અને જડ સ્વભાવના મનુ-

પ્યેને માટે તો તે પણ ઘણાં ઉપયોગી છે. એટલાજ માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે, “ વિષયીના વિષયો જે તેમને સક્રિય રાખે છે તે પણ હું છું.”

કુર્મભાગે ચાલતાં, ધીમે ધીમે મનુષ્યને કાંઈક શ્રેષ્ઠ કર્મ કરી તેનાં કૃણ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે, અને તેથી તેનામાં રજોગુણ પ્રવૃત્ત થવા માંડે છે. આમ થાય છે ત્યારે તેની પ્રવૃત્તિ ઘણીજ થવા માંડે છે. તે આમતેમ સર્વ દિશામાં દોડે છે, તેની ક્રિયાશક્તિ ઘણી પ્રબલ થાય છે અને કાંઈનું કાંઈ પણ કરવાનું તેને ભેદભેદ છે. ઇંદ્રિયો અને મનથી દોરવાઈ તે બાહ્ય સૃષ્ટિમાં આમ તેમ ભમે છે, અને એમ કરી તેમને સંતોષવા પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે કુર્મનાં કૃણની ઇચ્છાથી તે કુર્મમાં પ્રવર્તે છે.

હવે કુર્મનાં કૃણ બે પ્રકારનાં છે; ઐહિક અને પારલૌકિક. એક આ દુનિયામાં ભોગવવાનાં, અને બીજાં હવે પછીની દુનિયામાં ભોગવવાનાં. જે કાળમાં મનુષ્યોની વૃત્તિ આજ છે તેટલી અધમ નહતી, જે કાળમાં ધર્મનું જોર સાડું હતું, જ્યારે આત્મા અમર છે, એમ માની મનુષ્ય, તે પ્રમાણે વર્તતા હતા, માત્ર એમ માનતા એટલુંજ નહિ પણ

તદનુસાર આચાર રાખતા હતા, જ્યારે મનુષ્યો પોતે અમર છે એમ ખાતરીપૂર્વક માનતા હતા, ત્યારે સ્વર્ગમાં ફળ ભોગવવાને માટે કર્મ માત્ર થતાં. જે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ રજોગુણ પ્રેરિત હોય તે, ફળ માટેજ કર્મ કરતા હોય છે. તેથી તેઓ સ્વર્ગમાં કાંઈ ફળ ભોગવવાના હેતુથી અહિં કાંઈક ભોગ આપે છે. સ્વર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં સુખની ઇચ્છાથી દાન વગેરેમાં તે પોતાના પૈસાનો અહિં ભોગ આપે છે. સ્વર્ગમાં સુખની આશાથી તે બીજી રીતે પણ ઘણા ભોગ આપે છે. આ પ્રમાણે એ કાળમાં કર્મનાં ફળની ઇચ્છાથી પણ જે કર્મ કરાતાં હતાં તેનાં ફળ આ દુનિયામાં નહીં પણ સ્વર્ગમાં ભોગવવાની ઇચ્છા હતી, એટલે તેઓ આ દુનિયામાં સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કર્મ કરતા ન હતા.

હવે જે આપણી પ્રવૃત્તિ આજે ચારે તરફ ચાલી રહી છે, જે કર્મમાર્ગ પશ્ચિમની હાલની મનુષ્ય જાતિએ ગ્રહણ કર્યો છે અને જેનું અનુકરણ પૂર્વના દેશોમાં અધિકાધિક થઈ રહ્યું છે, તે જો આપણુ તપાસીએ તો જણાશે કે, કર્મનાં જે ફળની આશા તેઓ રાખે છે, તેઓ જે આશાથી

અથાક શ્રમ ઉઠાવે છે તે ઐહિક છે; અને તેમનો હેતુ વિશેષે કરીને ઐહિક લોગ અને સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવાનો છે. હવે પશ્ચિમની પ્રજાની પ્રવૃત્તિ કેવી છે તે જરા તપાસીએ. તેઓ અહોનિશ પોતાના ઐહિક લોગનાં સાધનોમાં જેમ વધારો થાય એવાં પ્રયત્નો કરી રહ્યાં છે. આ તેમની પ્રવૃત્તિ ક્ષુદ્ર છે. જ્યાંસુધી માણસ પોતાની પ્રવૃત્તિથી કાંઈ ઐહિક ફળ બતાવી આપતો નથી ત્યાંસુધી તે કેવળ આળસુ છે એમ તે લોકો માને છે. સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં તેના કાર્યનું ફળ જણાય નહીં તો તે આળસુ છે એમ મનાય છે. એ પ્રજામાં મોટે ભાગે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધમાં માણસો ગુંથાયલાં હોય છે. આવા માણસને આ કાર્ય કરવાનો હેતુ માત્ર જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો લલે હો, પરંતુ તેની શોધથી શું થાય છે તે જોવાની આકાંક્ષા, અને તેની શોધનું પરિણામ બહાર પડ્યા પછી તે તપાસવાની ઉત્કંઠા, એ બધાનું કારણ એજ છે કે, લોકોને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતાં વિષયસુખની વૃદ્ધિ થાય, અને વિષયોપલોગનું સાધન જે પૈસો તે પ્રાપ્ત કરવાનાં નવાં નવાં સાધનો જડે. આમ થતાં થતાં વિષય તૃપ્તિનાં સાધનો વધતાં જાય છે. આથી કરી વિષયવાસના અને તેની તૃપ્તિનાં સાધનો વચ્ચે એક

પ્રકારની ચરસાચરસી ચાલી રહે છે. આથી કરી એકના એક વિષયનો ઉપભોગ કરીને થાકી ગયલા સંસારી પુરૂષો, સમૃદ્ધિવાળા પુરૂષો અને વિષયાનંદી પુરૂષો જેઓ દિન પ્રતિદિન નવા નવા વિષયોની તૃષ્ણા રાખે છે, તેઓની વચ્ચે અને તેમને એ વિષયો પૂરા પાડનાર જેઓ નવી નવી શોધ કરી તેમની ઈચ્છાને ઉશ્કેરે છે, ઉત્તેજન આપે છે અને પોતાના ધંધાને ચાલુ રાખે છે, તેઓ વચ્ચે હુમેશાં એક પ્રકારની રસાકસી ચાલે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય એકજ જાતના ભોગ ભોગવવા માટે નવાં નવાં સાધન માગે છે. હાલના મનુષ્યોએ મુસાફરી ત્વરાથી કરવાનાં સાધન શોધી કાઢ્યાં છે. જે મુસાફરીને પૂરી થતાં આગળ વરસ લાગતું તે હાલ માત્ર એક બે મહિનામાં પૂરી થાય છે, અને જ્યાં મહિના થતા તે માત્ર થોડા દિવસમાં થાય છે, પણ આથી કરી શું મનુષ્ય આગળ કરતાં વિશેષ સુખી છે ? શું એથી તેની ઈચ્છા સંતુષ્ઠ થઈ છે ? ના. હજી તો શોધકોને તેઓ કહે છે કે “કાંઈ એવી શક્તિ શોધી કાઢાઢો કે જે વરાળ કરતાં પણ વિશેષ કામ કરી શકે, કાંઈ વિજળી જેવું, કે જેથી કરી મહોટા દેશો અને સમુદ્રો એક બે દિવસમાં પસાર કરી શકાય અને પૃથ્વીપર ગમે ત્યાં

વધારે ત્વરાથી જઈ શકાય. વરાળનાં સાધનથી તો હવે અમે કંટાળ્યા માટે વિજળી કે એવુંજ બીજું કાંઈ શોધો કે જેથી ઝડપમાં વધારો થાય. ”

પણ આવી વિશેષ પ્રવૃત્તિથી મનુષ્યને ખરે-ખરો શો લાભ થયો છે? જે કાર્ય એક વરસમાં કે એક મહિનામાં થતું તે થોડા કાળમાં થવાથી મનુષ્યને આધ્યાત્મિક લાભ શું થઈ શકે એમ છે? આ પ્રમાણે “ તેના કરતાં કાંઈક વિશેષ ” એવી ખુમ પાડ્યાંજ કરે છે અને એક તૃણ પૂરી થઈ કે તેની પાછળ બીજી તૈયારજ હોય છે. થોડા વખત પર પેરીસના ન્યુસ પેપરોમાં એવી ખડાઈ ચાલી હતી કે નવી પૃથ્વીપર નવાં માણસો પેદા થશે. કેમકે તેઓ પોતાથી નહીં પણ રસાયણિક પ્રયોગથી અનાજ ઉત્પન્ન કરવાનું શોધી કહાઢવાના હતા, કારણકે તેઓના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને તેમની દોલત પણ વધતી જાય છે. પણ એ પ્રયત્ન મિથ્યા છે. ક્રિયામાં વધારો કરી તૃણને સંતોષવા પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ ભ્રમ છે. ગમે તેટલા વિષયો એકઠા થાય, તોપણ મનુષ્ય તો અસં-તુષ્ટજ રહેશે. કારણકે આ કશામાંથી આત્માનો

સાક્ષાત્કાર થવાનો નથી, અને મનુષ્યનો આત્મા જે પરમાત્મા સાથે એક છે તેને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય નહીં ત્યાંસુધી બીજી વસ્તુથી એન પડતું નથી. જ્યાંસુધી તે સ્વરૂપાનુસંધાન કરતો નથી ત્યાં સુધી તેને કળ વળતી નથી. આથી કરીને આવાં કર્મથી સંતોષ થતો નથી. મનુષ્ય પોતાની આખી જીંદગી પર્યાંત પૈસો એકઠો કરવા પ્રયત્ન કરે છે, છતાં તે અસંતુષ્ટ રહે છે. અનેક વિષયોની સામગ્રી હોવા છતાં વિશેષને માટે ફાંફાં મારે છે. મનુષ્યે કહ્યું છે તે સત્ય છે કે “ તૃણાને વિષય પૂરા પાડી તેને સંતોષવાની આશા રાખવી એ બળતામાં ઘી હોમી બળતું બુઝાવવા જેવું છે. ” આ પ્રમાણે તૃણાને સંતોષવાથી આખરે કંટાળો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે તૃણાને સંતોષવાથી તેને પોતાનેજ અરૂચી થાય છે; અને આત્મા જે ઇન્દ્રિયોના વિષયથી પર છે તે જીવને એથી પણ બીજે સ્થળે કાંઈ ઉચ્ચ સંતોષ શોધવાને માટે પ્રેરે છે.

આવા આવા અનુભવો થયા પછી કર્મમાર્ગે ચાલનારને આ વાતનું ભાન થાય છે. તે જુએ છે કે તે હવે કંટાળ્યો છે, અસંતોષ વધતો જાય છે,

અને જેમ જેમ તેને વધારે ભોગ ભોગવવાનાં મળે છે તેમ તેમ તેને અસંતોષનાં કારણ પણ વધે છે. આવો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેને જે કંટાળો આવે છે તે ઘણોજ અંતિમ હોય છે. આમ થાય છે ત્યારે ઉલટી ક્રિયા થવા માંડે છે. હવે તેને ધરાધર સમજાય છે કે આ તેની પ્રવૃત્તિથી તેને સંતોષ થવાનો નથી, અને તે વિચારે છે કે “હવે હું આ સંસારનો ત્યાગ કરું, ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત થાઉં, કારણકે આ કર્મ-માર્ગમાં શાંતિ કે સંતોષ કશું નથી.” આ પ્રમાણે કંટાળો આવવાથી મનુષ્ય, ઇન્દ્રિયના વિષયથી કેટલોક કાળ એકદમ વિરક્ત થવાનું કરે છે, અને ત્યાગી બની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ અહીં પણ તેને જણાય છે કે, ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો માત્ર ત્યાગ કરવાથી, તેને છોડી જતાં રહેવાથી શાંતિ થતી નથી; અને તે જ્યારે આમ જાણે છે ત્યારે તેને ઘણીજ દીલગીરી, નાસીપાસી, અને દુઃખ થાય છે. તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે કે વિષયવાસના જંગલમાં પણ તેને છોડતી નથી. શુદ્ધ કે મહુલી, જ્યાં જાય છે ત્યાં એ વિષયવાસનાઓ તેની પાછળ ભેગે છે, અને ત્યાં પણ આ વાસનાઓની વિચાર-

આકૃતિઓ સાથે તેનું મન વ્યવહાર કરે છે. વિષયો સાથેનો શારીરિક સંબંધ છોડ્યા છતાં વાસનાઓ તેને છોડતી નથી, તેનો ક્ષુદ્ર સ્વભાવ તેને હજી કનડે છે. આનું કારણ એજ છે કે માત્ર બાહ્ય વિરક્તિથી તૃષ્ણા નિર્મૂલ થતી નથી. કારણકે તૃષ્ણાએ જન સ્વભાવમાં ઘણાં ઉંડા મૂળ ઘાલ્યાં છે અને તેને નિર્મૂલ કરવા માટે કર્મ માર્ગ ઉપર હજી પણ આગળ ચાલવાની જરૂર છે.

આમ થયા પછી જે નિવૃત્તિને તે પકડીને બેઠો હોય છે તે સ્થિતિની શાંતિમાં તે પોતાના આત્માનો ગુપ્તનાદ સાંભળે છે. એ ગુપ્તનાદ માત્ર શાંતિ હોય ત્યારેજ સંભળાય છે, અને તે દ્વારા અવિનાશી જ્ઞાન તેને મળે છે. ભ૦ ગી૦ અ૦ ૩ શ્લોક ૪ માં કહ્યું છે કે:—

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ૪-૩

“કર્મના અનારંભથી, નર પામે નહિ જ્ઞાન;
તેમ માત્ર સંન્યાસથી, મોક્ષ ન પામે જાણ. ”

“નિષ્ક્રિય રહેવાથી મનુષ્યને મુક્તિ મળતી નથી,
તેમજ બાહ્ય ત્યાગથી પરંપદ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી.”

બાહ્ય વ્યવહારમાં શૂન્ય રહીને નહીં, પણ વાસનાનો ત્યાગ કરીને આ કર્મમાર્ગે રહેવાનું છે. માત્ર શરીર ક્રિયા રહિત થાય તેથી કર્મબંધનથી છુટાતું નથી. જીવાત્મા પરંપદને પામે, જીવ મુક્ત થાય ત્યાર પહેલાં કર્મમાર્ગે બરાબર પસાર કરવો જોઈએ. એજ માર્ગની મર્યાદામાં રહીને વસ્તીમાંથી જંગલમાં નાસી ન જતાં કાંઈ ઉંચો અનુભવ લેવાનો છે. એ અનુભવ, એ ધર્મ, જે વસ્તીમાં રહીને વાસનાથી છુટવાનો છે તે, દિવ્ય પુરૂષ તરફથી જ આવે છે. તે ધીમે ધીમે સમજે છે કે તેણે પ્રવૃત્તિ તો રાખવીજ જોઈએ, કર્મ તો કરવાંજ જોઈએ પણ કર્મ કરવાનો હેતુ બદલવો જોઈએ. એણે કર્મમાર્ગમાં તો રહેવું જોઈએ, પણ કર્મ કરવાનો હેતુ ઉચ્ચ અને દિવ્ય હોવો જોઈએ. એજ ગુપ્તનાદ, એજ મહાન ગુરૂ, મુક્તિ ઈચ્છનાર જીજ્ઞાસુને બોધ આપે છે. ભ૦ ગી૦ અ૦ ૩ શ્લોક ૨૫ માં કહ્યું છે કે:—

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વંતિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ૨૫

અજ્ઞ, કર્મમાં સક્ત થૈ, કરે છે કર્મો જેમ;
લોકાર્થેજ અસંગી બનિ, કરે જ્ઞાનિ પણ તેમ.

જેમ અજ્ઞાની લોક કર્મથી બદ્ધ થઈને કર્મ કરે છે તેમ હે ભારત ! જ્ઞાની પુરૂષો સંસારના નિર્વાહને માટે કર્મનાં ફલનો ત્યાગ કરીને પણ કર્મમાં તેટલાજ પ્રવૃત્ત રહે છે.

આ ખરેખર એક મોટો ફેરફાર છે. આથી એમ સમજાય છે કે પ્રારબ્ધ નિર્મિત જે દેશમાં અને જે સંયોગોમાં આપણો જન્મ થયો હોય તેનો ત્યાગ કરવો નહીં. આપણા જન્મથી કરીને આપણા કુટુંબ, જાતિ અને આપણા દેશ પ્રત્યે આપણને જે જે ધર્મો પ્રાપ્ત થયા છે તે છોડી દેવા નહીં. એ બધામાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ, છતાં એ પ્રવૃત્તિના હેતુમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. એમ ધારો કે આવા માણસને ધન મેળવવાનો જ ધંધો હોય તો તેણે તે છોડી ન દેતાં તે ધર્મ બજાવવો જોઈએ; પણ ધન સંપાદન કરવામાં અજ્ઞાનીનો હેતુ તેનો ભોગ ભોગવવાનો હોય છે, તેને બદલે જ્ઞાનીને એવા ફલની ઈચ્છા હોતી નથી. જ્ઞાની જ્યારે ધન સંપાદન કરે છે ત્યારે તે તેના ધણી તરીકે તેને સંબંધિતો નથી, પણ લોકોના ઉપયોગને માટે એક રક્ષક તરીકે તે તેમ કરે છે. જ્ઞાની જે કાંઈ કરે છે તે

લોકહિતાર્થે કરે છે; નહીં કે કર્મના ફલની આશાથી. આવો માણસ પોતાનું ધન લોકહિતાર્થે ખરચે છે. તે નવી અને મોટી યોજનાઓ યોજે છે અને તેના માનસિક તેમજ શારીરિક સર્વ વ્યાપાર લોકહિતાર્થે જ થાય છે. જ્યારે જીજ્ઞાસુ આ પ્રમાણે લોકહિતાર્થે કર્મ કરે છે ત્યારે બીજાં એવાં જ કર્મ પોતાના અને પોતાના કુટુંબના જ ભલા માટે કરે છે.

અહીં તેને એક આકરી લાલચ આવી નડે છે. આ પ્રમાણે લોકહિતાર્થે કર્મ કરવામાં પણ કોઈવાર સ્વાર્થ હોય છે; એટલે એ કર્મનું પણ કાંઈ જૂદાજ પ્રકારનું ફળ પોતાને માટે તે ઇચ્છતો હોય છે. કારણ કે જે મનુષ્ય લોકહિતાર્થે મોટા મોટા કાર્યની યોજના કરે છે, તે એવી પણ આશા રાખે છે કે તેની યોજના સફળ થાય. તેને આ પ્રમાણે જયની ઇચ્છા હોય છે એટલે તેનો હેતુ કાંઈક જય મેળવવાનો પણ હોય છે, અને પોતાના કાર્યનું પરિણામ જોઈ સંતોષવાનું પણ તેને મન હોય છે, અથવા તો તે પોતાના જાતિભાઈઓ કે સ્વદેશીઓનો પ્રેમ મેળવવા, અને તેમના પર ઉપકાર કરી તેમની પાસેથી પોતાનાં વખાણ કરાવવા ઇચ્છતો

હોય છે. આ પ્રમાણે કોઈને કોઈ પ્રકારનો સ્વાથ લોકહિતાર્થે કાર્ય કરવામાં પણ હોઈ શકે. પણ એમ હોવું જોઈએ નહીં; કારણ કે જેમાં સ્વાર્થનો અંશમાત્ર પણ હોય તે કર્મ બંધનકર્તા નિવડે છે, અને ફળની વાસનાથી તે મનુષ્ય બંધનમાં પડ્યા વગર રહેતો નથી.

આમ થાય છે ત્યારે, જે દિવ્યભૂતિએ, જે ગુરૂના ગુપ્તનાદે તેને આગળ સમજાવ્યું હતું કે બાહ્યક્રિયાનો ત્યાગ તે સંન્યાસ નથી, કર્મનો લોપ એ ત્યાગ નથી, અને મનુષ્યે જનહિતાર્થે કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ; તેજ દિવ્ય ગુરૂ તેને પાછી પ્રેરણા કરે છે. એ નાદ તેને હવે કર્મમાર્ગમાં એક પગથીઉં આગળ ચલાવે છે, અને તે માટે તેને યોગ્ય પણ ગુહ્ય ઉપદેશ કરે છે. એ ઉપદેશ એ છે કે, કર્મમાત્રનાં ફળની ઇચ્છાનો તેણે ત્યાગ કરવો, અને સ્વાર્થપરાયણતાનો અંશમાત્ર પણ તેને સ્પર્શ કરે નહીં એવી તેણે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. એજ ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણ લગવાને લઁ ગીઁ અઁ ૨ ૨ શ્લોક ૪૭ માં આ પ્રમાણે કર્યો છે:—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ॥

અધિકારી કર્મમેં, નહીં ફલનકે હેત.

મનુષ્યનો ધર્મમાત્ર કર્મ કરવાનોજ છે, તેના ફલની સાથે તેને કાંઈ સંબંધ રાખવાની જરૂર નથી. જો મનુષ્ય પોતાનું શ્રેય ચાહતો હોય તો એવું બંધન તેણે કદી રાખવું જોઈએ નહીં. કર્મનો હેતુ તેનાં ફળ પ્રાપ્ત કરવાનો નજ હોવો જોઈએ. આટલું સમજાવી શ્રીકૃષ્ણભગવાન એજ ઉપલા શ્લોકની બીજી લીટીમાં કહે છે કે:—

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્ખા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

કર્મનકે ફલ છાંડી કે ગહી કર્મ કરી ચેત.

આજ પરમ ત્યાગ છે. મનુષ્ય જ્યારે પોતાના કર્મનાં ફળ આ દુનિઆમાં તેમજ સ્વર્ગમાં લોગવવાની ઇચ્છાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે છે, તેમજ લોકનો પ્રેમ કે ઉપકાર મેળવવાનો સ્વાર્થી હેતુ છોડે છે, અને કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ અને કર્મનાં ફળની કિંચિત્ પણ આશા રાખ્યા વગર કર્મ કરેછે, ત્યારેજ તેને પરમવિરાગ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કર્મ કરતાં જય થાય તો- પણ શું? તેથી એ કર્મના કર્તાને શું લેપ છે? જે પોતાનો ધર્મ જ બજાવે છે તેને જય કે પરાજય

કશાથી લેપ થતો નથી. એ વિષે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને
ભ૦ ગી૦ અ૦ ૨ શ્લોક ૪૮ માં કહ્યું છે કે:—

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।
સિદ્ધ્યસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥

મૂકિ સંગ, રહી યોગમાં પાર્થ કર્મ કર સેજ,
સિદ્ધિ અસિદ્ધિ સમગણી સમપણું યોગ કહેજ.

જય કે પરાજય, માન કે અપમાન, પ્રેમ કે
વિઝ્ઞાન એ કશાથી તેની શાંતિમાં ભંગ થતો નથી.
તેના ક્ષુદ્ર સ્વભાવને અનુકૂળ કોઈ પણ હેતુ કર્મ
કરવામાં તેનો હોતોજ નથી. કર્મ કરવું એ ઇશ્વર
પ્રીત્યર્થે જ કરવું, કારણ કે એ કાર્ય પણ તેનું જ
છે, તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જનહિતાર્થ કામ કરવાં
પડે તો તે કરવાં, તે માટે કરેલી યોજના નિષ્ફલ
થાય તો ભલે; સફલ થાય તોપણ ભલે. કારણ કે
એ યોજનાઓ યોજતી વખતે તેમની સફલતા કે
નિષ્ફળતા એ કાંઈ તેના હેતુ નહતા. હેતુ માત્ર
પોતાનો ધર્મ જાળવવાનો હતો. તેનું પરિણામ ગમે
તે આવે તેથી તેને કશો લેપ થતો નથી. કર્મ
કરવું એજ તેનું કર્તવ્ય છે, એજ તેનો ધર્મ છે.
કર્મમાર્ગનો ખરો ઉપદેશ એજ છે કે કર્મ કરવાનું

આવી પડે ત્યારે તે છોડી દેવું નહીં અને કર્મ કરવાનું ન હોય ત્યારે કાંઈનું કાંઈ શોધી કર્મ કરવાનું માથે હોરી લેવું નહીં. આ પ્રમાણે કર્મ કરવાનું આવી પડે તો તે કરવા માટે તત્પર રહેવું અને કાંઈ કર્તવ્ય ન હોય તો નિવૃત્ત રહેવું એજ કર્મમાર્ગનો, કેવળ નિસ્પૃહીપણનો સત્ય માર્ગ છે. કર્મમાર્ગી મહેલમાં રહે તોપણ ભલે, ઝુંપડામાં રહે તોપણ ભલે, તેને મિષ્ટાન્ન મળે તોપણ ઠીક; તેની આસપાસ વિષયોના પદાર્થો હોય તોપણ ઠીક; ન હોય તોપણ ઠીક; કારણ કે એ કશાથી તેને લેપ થતો નથી. એ ભલે આવે કે જાય, હોય વા ન હોય. ભ૦ ગી૦ અ૦ ૫ શ્લોક ૯ માં કહ્યું છે કે:—

“ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते ”

વર્તે ઇન્દ્રિય વિષયમાં.

“ માત્ર ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં વર્તે છે, જીવ પોતે તો નિર્લેપ અને શાંત રહે છે. ” વિષયો કે ઇન્દ્રિયોથી તેને સંતોષ થતો નથી; તેમજ તેથી તેને અસંતોષ કે કંટાળો ઉપજતો નથી. વિષયો સમીપ હોય ત્યારે તેથી તે કંટાળતો નથી, તેમજ તેઓ હોય નહીં ત્યારે તેમની ઇચ્છા કરતો નથી.

તેને મહેલમાંથી કાઢી મહુલીમાં લાવો; તેનો સારો પોશાક ઉતરાવી ચીથરાં પહેરાવો, મીષ્ટાન્નને ઠેકાણે તેને ટુકડા કે ઉચ્ચિષ્ટાન્ન આપો તોપણ એ કશાથી તેને લેપ થતો નથી. પદાર્થો હોય છે ત્યારે તેથી દૂર જતો નથી, તેમ ન હોય ત્યારે તે મેળવવાને ઈચ્છતો નથી. આ પ્રમાણે મહેલ કે મહુલી બધું તેને મન સરખું છે. તે બરાબર સમજે છે કે એ સર્વ ત્રિગુણાત્મક માયાના વિકાર છે; એટલે જે પુરૂષ કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ કર્મ માત્ર કરે છે, જેને પરમ ત્યાગ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેને ક્ષણની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, એવા પુરૂષને ક્ષણની શી દરકાર છે? વિષય-માત્રથી વિંટાયલા રહી તેથી વિરકત રહેવું એ રહેણી ઘણીજ દિવ્ય છે, પણ ઘણીજ કઠણ છે, અને તેથીજ ઘણી ભવ્ય પણ છે. જે મનુષ્યને પૈસો, શ્રીમંતાઈ કે ગરીબી, સુખ કે દુઃખ, માન અને અપમાન સઘળુંજ સરખું છે અને તે સર્વમાં જેને શાંતિ રહે છે, તે પુરૂષ કર્મયોગની ટોચે પહોંચી હવે કર્મયોગી થયો છે. યોગ કે જ્યાં ત્રણે માર્ગ એકઠા મળે છે, અને જ્યાં માયાતીત પુરૂષને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પ્રાપ્ત કરવાની તે તૈયારીમાં છે.

આવી રહેણી કે જેમાં કશાની ઇચ્છા રહેતી નથી, કશું મેળવવાનું રહેતું નથી, કશું માફ છે એવી બુદ્ધિ રહેતી નથી, જે અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ત્યાગ કરતો નથી, એવી રહેણીથીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મ કરતાં તેના ફલનો ત્યાગ કરી શરીરો અને આત્માની વચ્ચે શો ભેદ છે તે જાણવા જેટલો વિવેક જેનામાં ઉત્પન્ન થયો છે, તેનો વિવેક કરનાર જ્ઞાની બન્યા વિના કેમ રહે? બીજા માણસો જ્ઞાનવડે, ધ્યાનવડે, જેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેમ આ મનુષ્ય કર્મવડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. પણ વળી એક બીજો માર્ગ છે જે ભક્તિમાર્ગ કહેવાય છે. એ માર્ગ એવો છે કે, જીવની સંસારયાત્રા પૂરી થતાં પહેલાં કર્મ અને જ્ઞાનમાર્ગ એ બન્નેની સાથે તેને ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે થાય છે ત્યારેજ સ્વરૂપાનુસંધાન થાય છે. વાસના માત્રનો ક્ષય કરવાથી તેને સર્વત્ર આત્માનાં દર્શન થાય છે. વાસનામાત્રના મળને હૃદયથી દૂર કરીને તે પુરૂષ, જે આત્મા, વસ્તુ-માત્રમાં વ્યાપી રહ્યો છે તેનું, પોતાના હૃદયમાં દર્શન કરે છે. આ પ્રમાણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાંજ કર્મ-યોગની છેલ્લી ટોચે પહોંચવાનો વખત તેને સમીપ

આવે છે, અને તેમ કરવાનું સાધન કર્મ અર્પણ કરવું એજ છે. આ બોધ પણ તેને એજ મહાત્મા-ગુરુ-તરફથી મળે છે. જે પુરૂષ શુદ્ધ થયો છે અને જે કર્તવ્યબુદ્ધિથી જ કર્મ માત્ર કરવામાં પ્રવૃત્ત રહેછે, જેણે ક્ષણમાત્રનો ત્યાગ કરવાનો બોધ લીધો છે, અને જે ઈશ્વરી નિયમને અનુસરવા માટેજ કાર્ય માત્ર કરેછે તેને આ છેલ્લો ઉપદેશ મળેછે. ભ૦ ગી૦ અ૦ ૩ શ્લોક ૯ માં કહ્યું છે કે,

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।

तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ૧ ॥

છે બંધન આ લોકને, કર્મયજ્ઞ સીવાય;

તે અર્થે કર કર્મ તું, જેમ સંગ વીણ થાય.

“ કર્મ જ્યાંસુધી અર્પણભાવથી ન થાય ત્યાંસુધી કર્મનું બંધન છુટતું નથી. ” હવેથી તે કર્મમાત્ર, તેનાં ક્ષણની ઇચ્છા રહિત કરે છે એટલું જ નહીં, પણ ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કરેછે, બ્રહ્માર્પણબુદ્ધિથી જ તે કર્મ માત્ર કરે છે. મનુષ્યે ઈશ્વરના સહકારી થવું જોઈએ. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે તે મનુષ્ય, ક્ષણની આશાથી કર્મમાત્ર કરતો. કેટલાક સમય પછી તે કર્તવ્યબુદ્ધિથીજ કર્મમાત્ર કરતાં શિખ્યો, એટલે ક્ષણનો ત્યાગ કરી, વસ્તુમાત્રને

સમાન માની તે કર્મમાં યોજાતો. અંતે બ્રહ્માર્પણ-
બુદ્ધિથી તે કર્મમાત્ર કરેછે, અને તેમ થાય છે
ત્યારે કર્મમાત્રથી ઇશ્વરનું યજ્ઞન કરે છે, કર્મમાત્ર
તેને અર્પણ કરે છે. આ કર્મમાર્ગ ઉપર આવી
સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી જ તેને બ્રહ્માનન્દનો અનુભવ
થાય છે. આમ થાય છે ત્યારે જ આત્માનંદની લહરી
તેનામાં વહેવા લાગેછે. તે પોતાના ક્ષુદ્ર સ્વભાવથી
મુક્ત થાયછે ત્યારે જ તેના ઉચ્ચ સ્વભાવથી તે
પરિપૂર્ણ થાયછે અને પરબ્રહ્મ સાથે પોતાના
આત્માની એકતાનો અનુભવ કરે છે. તે પરમ આન-
ન્દમાં લીન થાયછે. બ્રહ્માર્પણ કર્મ કરવાથી બ્રહ્મા-
નન્દ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ઇશ્વરસ્વરૂપ બની
રહેછે, ઇશ્વરેચ્છા સંપૂર્ણ કરવાની એક પ્રણાલિકા-
સાધન-બની રહેછે, અને કર્તા માત્ર ઇશ્વર છે એમ
તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાયછે. કર્મના ફલનો દાતા
તથા ભોક્તા પણ એજ છે અને એના સિવાય
બીજું કંઈ છે જ નહીં એમ પણ તેને પ્રત્યક્ષ અનુ-
ભવ થાયછે. જ્યારે સંપૂર્ણ ત્યાગબુદ્ધિ અને બ્રહ્મા-
ર્પણબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે સર્વને સર્વસ્વ
આપે છે અને ઇશ્વર વિના બીજા કોઈ પાસેથી કંઈ
લેતો નથી, જ્યારે દિવ્યજ્યોતિ તેનામાં પ્રકાશે છે,

છતાં પણ પોતાને માટે તે કશું માગતો નથી, જ્યારે સૂર્યની પેઠે પૃથ્વીના છેડા સુધી વ્યાપી રહી પોતાના પ્રકાશના બદલામાં તે કંઈ પણ આશા રાખતો નથી અને પોતે ઇશ્વરનો હોવા ઉપરાંત બીજો કંઈ દાવો કરતો નથી. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી જ કર્મમાર્ગ, પરંપદે, પરમ શાંતિએ પહોંચાડે છે.

ત્યારે જે પરમ ગુરૂનો બોધ સમજવા આપણે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે જ પરમગુરૂનો ઉપદેશ અહીં ટાંકીશું અને તેના આ સદુપદેશનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરીશું. ભ૦ ગી૦ અ૦ ૨ શ્લોક ૬૪ અને ૭૨ માં કહ્યું છે કે,

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाण मृच्छति ॥ ૭૨ ॥

રાગદ્વેષકોં જો તજે, ઔર વિષયકોં સેવ;

ઈન્દ્રિય જો નિજ વશ કરે, લહે શાંતિકો ભેવ. ૬૪

બ્રહ્મજ્ઞાન તોસોં કહો, જાતે મોહ ન હોય;

સો બુદ્ધિ ગૃહે અંત સમે, મીલે બ્રહ્મમેં જોય. ૭૨

જ્ઞાનમાર્ગ.

કર્મમાર્ગે રહી આત્માનુસંધાન કેવી રીતે થાય, તે આપણે આગળ જોઈ ગયા. ઘણા માણસો એ કર્મમાર્ગે જ ચાલે છે. એ કર્મમાર્ગે ચાલતાં પ્રથમ રાગી મનુષ્યો વિરાગી કેવી રીતે થાય છે, વિરાગી થઈ ત્યાગી કેવી રીતે થાય છે અને અંતે યથાર્થ કર્મ કરતાં પરંપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે, તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. હવે ખીજો માર્ગ જે જ્ઞાનમાર્ગ તે શું છે તે આજે જોઈશું. એ માર્ગ ઘણા થોડા જ મનુષ્યોને અનુકૂલ છે. એ માર્ગ અનધિકારીઓને ઘણોજ વિકટ છે. જેમના અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઈ હોતી નથી એવાંને માટે એ ઘણોજ વિકટ છે. જ્ઞાનમાર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચતાં અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેવાને જે બુદ્ધિભ્રમ, જે અનવસ્થા અને ભૂલ થવાનો ભય છે, તેવો કર્મમાર્ગ કે ભક્તિમાર્ગમાં નથી. એ જ્ઞાનમાર્ગને અથથી ઇતિ સુધી તપાસીશું, અને સંસારી પુર-

ષોને એ માર્ગે સિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે તપાસીશું. જે ભૂલથી એ માર્ગે ચાલનાર ઘણા મનુષ્યો એ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને ઘણાઓને અનેક પ્રકારના ભ્રમમાં પડવાથી ઘણો વિલંબ લાગે છે, તે ન થાય તે માટે આપણે એ માર્ગની એક પછી એક ભૂમિકાઓ લઈ તપાસીશું.

આપણે ઉપર કહ્યું છે કે એ માર્ગના અધિકારી ઘણા થોડા જ છે. આ માર્ગ, જેમાં બુદ્ધિની વિશેષતા છે તે અંતે બુદ્ધિથી પર છે, છતાં પ્રથમ તો એ માર્ગે ચાલનારાઓની બુદ્ધિ બહુ તીક્ષ્ણ અને ઉચ્ચ પ્રકારની હોવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી જોઈએ, મનને નિયમમાં રાખવું જોઈએ અને મનની એ કેલવણી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ વિના બીજા કશાને માટે હોવી જોઈએ નહીં. મનુષ્યની ક્ષુદ્ર વાસનાઓ અને તૃષ્ણાના વિષયો પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું નથી. કર્મમાર્ગનો વિચાર કરતાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે ઇન્દ્રિયના વિષયો પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી, વિષયતૃષ્ણા સંતોષવાના હેતુથી, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ ઘણા લોકો કરે છે. ઘણા લોકો જે પદાર્થવિજ્ઞાનની પાછળ મડે છે, તેમનો હેતુ ઐહિક સુખનાં સાધનો મેળવવાનો

હોય છે. જેણે જ્ઞાનમાર્ગ પકડ્યો હોય છે તેમણે તો આ બંધાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમણે ઇન્દ્રિયોના વિષયથી પર થવું જોઈએ, કારણ કે તે આત્માને અનુકૂલ નથી. તમોગુણને વશ કરવો જોઈએ અને તેની સત્તા જરાપણ ચાલે નહીં, એવું થવું જોઈએ, કે જેથી મનુષ્યને બંધન થાય નહીં. રજોગુણ જે પ્રવૃત્તિ કર્તા છે તે ઔદિક પદાર્થો પ્રત્યે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કરાવતો બંધ થએલો હોવો જોઈએ; અને એ રજોગુણે મનુષ્યને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ તરફ પ્રવૃત્ત કરવા જોઈએ. તેણે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ અને એમ થાય છે ત્યારેજ તે જ્ઞાનમાર્ગે ચાલવાને લાયક છે.

જ્ઞાનમાર્ગની પ્રથમ ભૂમિકાઓમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો હેતુ જ્ઞાનજ હોવો જોઈએ. આવા માણસો જન્મથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પાછળ મંડેલા હોય છે અને તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી મનને કેળવવાનો અને શોધ કરી આત્માને સંતોષવાનો, અને જ્ઞાનાનન્દમાં ડુબવા ઉપરાંત બીજો કંઈ હોતો નથી. આવા જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરૂષો પૃથ્વીપર ઘણા થોડા જોવામાં આવે છે. આવા માણસો આબરૂ, પૈસો,

પ્રતિષ્ઠા, કે વિષયવાસનાની તૃપ્તિ, એ કશું ઈચ્છતા નથી. તેઓ જ્ઞાનાનન્દને માટે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવા સિવાય એમને બીજો કશો હેતુ હોતો નથી અને મરણ પર્યન્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં જ મગ્ન રહે છે. તેઓ વિશ્વ શું છે, મનુષ્ય શું છે, જીવન શું છે, સૃષ્ટિમાં શું શું રહસ્યો છે એ જ જાણવા માગે છે, અને બાહ્ય સૃષ્ટિમાંથી જે જ્ઞાન મળી શકે છે તે બધું તેઓ પ્રાપ્ત કરી લે છે. પણ વિજ્ઞાન એ કાંઈ જ્ઞાન નથી. સૃષ્ટિમાં જે જે બનાવો બને, જે કાંઈ બને તે બધાનું અવલોકન કરવું, અવલોકન કરવાથી જે કાંઈ મળી આવે તેને એક બીજા સાથે સરખાવી તેમાં એક બીજા સાથે કાંઈ મળતાપણું અથવા સંબંધ છે કે નહીં, અને છે તો તે શું છે તે તપાસવું, અને કયા નિયમને અનુસરીને એ બનાવો બને છે તે શોધી કાઢવું; એ બધાનું નામ વિજ્ઞાન-સૃષ્ટિના પદાર્થોનું જ્ઞાન. આ પ્રમાણે જે કાંઈ અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે તેની સિદ્ધતા તપાસવા માટે જુદી જુદી રીતે પ્રયોગ કરવા, અને સૃષ્ટિમાં બનતા એવા જ બીજા બનાવો એ જ નિયમને અનુસરીને બને છે કે કેમ તે પણ જોવું; અને પછી જો એ અનુમાન

ખરું ઠરે તો તેને કુદરતના એક નિયમરૂપે માનવો. પદાર્થવિજ્ઞાની આ પ્રમાણે ઘણીજ ધીરજથી એકના એક બનાવને જુદા જુદા સંસર્ગોમાં મૂકી તપાસે છે અને એ સર્વનું ઘણુંજ ખારીફીથી અવલોકન કરે છે. આમ કરવામાં તેને દિવસના દિવસ, મહિનાના મહિના અને કવચિત્ કવચિત્ તો વર્ષોનાં વર્ષ પણ વહી જાય છે. પણ જ્યાંસુધી એક અનુમાનની સિદ્ધતાની તેને સંપૂર્ણ ખાતરી થતી નથી ત્યાંસુધી તે તેને સિદ્ધાન્તરૂપે માનતો નથી. દાખલા તરીકે પશ્ચિમદેશના પદાર્થવિજ્ઞાની ચાર્લ્સ ડાર્વિનનો દાખલો લઈએ. એ મહાન પુરૂષની પ્રયોગો કરવાની પદ્ધતિ તેના સમકાલિન પુરૂષોને તથા ત્યાર પછીના પુરૂષોને અજ્ઞયબી પમાડતી હતી અને હજુ પણ પમાડે છે. વનસ્પતિવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં તે અમુક વનસ્પતિને જુદી જુદી જમીનમાં વાવી જોતો, તેને જુદે જુદે વખતે થોડા કે વધારે અજવાળામાં રાખી તેની તેના પર શું અસર થાય છે તે નોંધતો. આ અને એવા અનેક પ્રકારના પ્રયોગો ફરીફરીને કરી જોઈ પોતે કરેલા અનુમાનમાં કાંઈ ખોટ ન રહે તે માટે અમુક નિયમ સિદ્ધાન્તરૂપ માનતાં પહેલાં અનેક પ્રયોગો કરી

જોતો, જેથી કરી સંશયનો અવકાશજ રહે નહીં. આ પ્રમાણે અમુક નિયમને સિદ્ધાન્તરૂપે માનતાં પહેલાં જે અધ્યાગ મહેનત તે લેતો તે તેની સત્યપરાયણતા, સત્યશોધક બુદ્ધિ અને ગંભીરતાના પુરાવા છે. સત્યપૂજક આવાજ હોય છે, અને આવા પુરૂષોનું આવું ધૈર્ય એજ વિજ્ઞાનમાટે મનુષ્યમાં જે જીજ્ઞાસા હોય છે તેનો એક પુરાવો છે. સૂક્ષ્મજંતુની હિલચાલથી માંડીને સૂર્યના ભ્રમણ પર્યંત સર્વનું અવલોકન એક સરખી રીતે તેઓ કરે છે. કારણ કે નવું જ્ઞાન ક્યાંથી મળી શકશે એ કોણ જાણે છે ? અને કઈ વસ્તુમાંથી, કયા પદાર્થમાંથી કુદરતના નવા નિયમનું જ્ઞાન થશે અને કઈમાંથી નહીં થાય એ કોણ જાણે છે ? પૂછડીઓ તારો આકાશમાં ભમતો ભમતો જ્યારે વિશ્વની અનંતતામાં ગુમ થઈ જાય છે ત્યારે તેનું અવલોકન કરતાં જે સત્ય જડવાનો સંભવ છે, તેના કરતાં એક રજકણ માત્રની ગતિનું અવલોકન કરતાં કુદરતનો કોઈ મહાન નિયમ નહીં જડે એમ કોણ કહી શકે ? સૃષ્ટિમાં કાંઈ ન્હાનું કે મોટું છેજ નહીં. સર્વ એકજ આત્માની વિભૂતિ છે અને તે દરેકમાંથી કુદરતના નિયમનું લાન થઈ શકે છે. એક સૂર્યમંડળ બનાવવામાં

સૃષ્ટિની ઉત્પાદક શક્તિને જેટલી સંભાળ, જેટલી કાળજી રાખવી પડે છે, તેટલીજ સંભાળ અને તેટલીજ કાળજી એક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરમાણુ બનાવવામાં વાપરવી પડે છે. વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સત્ય જ્ઞાસાવાળા પુરૂષ જ્યાંથી ત્યાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવાની ઇચ્છા રાખનાર હોય છે; અને તેના મનમાં એ પ્રથમ ઠસેલું હોય છે કે સૃષ્ટિના અનેક પદાર્થોમાં કાંઈ સમવિસમતા છેજ નહીં. જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર ચાલનાર જ્ઞાસુની જ્ઞાનાભિલાષાનો યોગ્ય ખ્યાલ આવે એવી એક વાર્તા છે તે જાણ્યાથી સમજાશે કે એ સત્યપરાયણતા કેવી દઢ હોય છે.

સૃષ્ટિની નહાનામાં નહાનાથી મ્હોટામાં મ્હોટી રચના અને ક્રિયાઓ કરવામાં કુદરત કેવી એક સરખી કાળજી રાખે છે તે વિષે ટુર્ગ્યનીફ નામનો એક-રશીયન વાર્તા લેખક એક વાત રૂપકરૂપે લખે છે. તે કહે છે કે “હું એકાદ ઘણુંજ લબ્ય મંદીર જે પહાડમાંથી ખોદી કાઢેલું હતું ત્યાં ગયો હતો. એ મંદીરની હદ ક્યાં પૂરી થાય છે એ તો જણાતુંજ ન હતું કારણકે તેની બેઉ બાજુએ સંપૂર્ણ અંધ-કાર વ્યાપી રહ્યો હતો. તેની આસપાસ સર્વ દિશામાં

ખડકો આવી રહ્યા હતા. એ મંદીરના સ્થંભ અને આર્કાઓ પણ એજ પથ્થરમાંથી ખોદી કાઢેલાં હતાં. હું એ મંદીરમાં જતો હતો એટલામાં મહને એક મહાન પ્રૌઢ દેવીનાં દર્શન થયાં. તેના મુખ ઉપર દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું અને તેમાં પ્રેમ, બુદ્ધિ અને શક્તિનાં ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. આ દિવ્ય મૂર્તિ બળ અને જ્ઞાનની પ્રતિમા જ હતી, અને આ પહાડમાંથી ખોદી કાઢેલા મંદીરમાં તે એકલી જ બીરાજતી હતી. તે કાંઈ કામમાં રોકાયેલી હતી; તે કામમાં તે અત્યંત એકાગ્ર ચિત્તથી લાગેલી હતી અને તેની આંગળીઓ કંઈક વસ્તુનો ઘાટ ઘડવામાં અને કોઈ પ્રાણી ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાયેલી હતી. તેની બ્રમરો તેના તરફ દોરવાતી હતી અને તે જે કાર્ય કરતી હતી તેમાંજ લીન થઈ ગઈ હોય એમ જણાતું હતું. તેના વિચાર માત્ર તે વસ્તુ બનાવવામાંજ એકાગ્ર થયેલા હતા. તેની આસપાસ સર્વત્ર શાંતિ હતી. હું વિચારમાં સ્તબ્ધ થઈ બેઠો બેઠો તેની પાસે ગયો અને મને વિચાર આવ્યો કે, ખરેખર આ દેવી કોઈ પરાક્રમી પુરુષનું કે કોઈ મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષનું મગજ ઘડવામાં રોકાયેલી છે, અને એ મોટા કાર્યમાં

ગુંથાયલી હોવાથીજ તે આટલી બધી એકાગ્ર વૃત્તિથી કાર્ય કરે છે. હું માનપૂર્વક તેની પાસે ગયો અને તે શું કરતી હતી તે પૂછ્યું. તેણે પોતાની ડોક ઉંચી કરી કહ્યું કે “ હું એક ચાંચડનો પાછલો પગ ઘડું છું.”

વાર્તા ઉપર પ્રમાણે છે, એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. જ્ઞાનદેવીના ઉપાસકો એ દેવી પાસેથી પ્રથમ જે શિખે છે તે શું છે તે આ વાર્તા પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. તે એ છે કે કુદરત જે કાંઈ ઉત્પન્ન કરે છે તે પોતાને સ્થાને સર્વાંશે સંપૂર્ણ હોય છે. ન્હાનામાં ન્હાનું તેમજ મોટામાં મોટું બધું એના મનને તો સરખું જ છે, કારણ કે સર્વમાં કુદરતનું સામર્થ્ય રહેલું છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનાભિલાષીઓ જેઓ સત્યપરાયણતાથી સૃષ્ટિની વસ્તુઓનું તત્ત્વ શોધે છે તેઓને તો સર્વ વસ્તુ સરખી ઉપયોગી છે. આ પ્રમાણે તેઓ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, અને એક પછી એક પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રો ઉદ્ભવે છે.

સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓ અને વસ્તુઓનું શોધન થાય છે અને દૂરદર્શક યંત્રથી મોટી વસ્તુઓનું શોધન થઈ શકે છે. સૃષ્ટિમાં સર્વ દિશા-

ઓમાં શોધ કરવાનાં નવાં નવાં ક્ષેત્રો એક પછી એક હુમેશાં નિકળ્યાં જ કરે છે; અને તેથી અભ્યાસી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરતો જ રહે છે. એક ગ્રહ પછી બીજો ગ્રહ, એક સૂર્યમંડળ પછી બીજું, એમ શોધનાં સાધનો ઉત્તરોત્તર વધતાં જ જાય છે. ધારો કે કોઈ મનુષ્યે એટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે કે સ્થૂલના અંતરાય તેને નડતા નથી અને તે આગળ જઈ સૃષ્ટિના સૂક્ષ્મ દેશોનું પણ અવલોકન કર્યા કરે છે. આ સાધક ભુવલોક જે સામાન્ય લોકોને હાલ અદૃશ્ય છે તેનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. ત્યાં તેને નવી નવી યોજનાઓ અને નવા નવા નિયમો અનેક રીતે તપાસવા પડે છે. જેમ જેમ બુદ્ધિ ખિલતી જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનના નવા નવા પ્રદેશો તે મનુષ્યની દૃષ્ટિએ પડતા જાય છે. ભુવલોકમાં જે કાંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે તે કરી રહ્યા પછી તેથી ચઢતા લોકો તેને શોધવાના રહે છે. હવે તેને માનસલોકનું શોધન કરવાનું આવે છે. અહીં પણ નવાજ વિષયો અનેક પ્રકારના હોય છે. ધારો કે આ સાધકે ભૂલોક, ભુવલોક અને માનસલોકમાં જે કાંઈ જ્ઞાન મેળવવાનું હોય તે મેળવ્યું છે. આ તો માત્ર આપણી આ ન્હાની સરખી પૃથ્વીના

સંબંધમાં આવતી ભૂમિકામાં છે. પણ એ ઉપરાંત અનંત વિશ્વ તો હજી બાકીજ રહ્યું છે. કલ્પના કરો કે તે એક પછી એક એમ દરેક ગ્રહોમાં પ્રવેશ કરી તે તે ગ્રહો સંબંધી જ્ઞાન મેળવે છે. એમ કરતાં તે આપણા સૂર્યમંડળના દરેક ગ્રહના બંધારણ, ત્યાંની વસ્તી વગેરેની ઘણી માહિતી મેળવે છે. તે થઈ રહ્યા પછી બીજાં સૂર્યમંડળોનું જ્ઞાન મેળવ્યે જાય છે. પણ આવાં સૂર્યમંડળો તો અનંત છે. જ્ઞાનનો ભંડાર વધતો જ જાય છે અને બુદ્ધિ ખિલતી જ જાય છે પણ બુદ્ધિ તૃપ્ત થતી નથી.

જ્ઞાનનો અંત ક્યાં આવવાનો ? જ્ઞાનનો તેનો ભંડાર વધતો જાય છે, એક પછી એક ગ્રહની અને સૂર્યમંડળોની શોધ કર્યા છતાં પણ અસંખ્ય ગ્રહો અને સૂર્યમંડળો હજી બાકી જ રહે છે. આ બધાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને તે હવે જરા ધીમો પડતો જીવ આગળ ચાલ્યો જ છે. હિંદુશાસ્ત્રમાં એક એવી વાત લખેલી છે કે, અગ્નિના એક સ્થંભમાં મહાદેવ ઉંચે નીચે ગયા, પણ તેનો તાગ આવ્યો નહીં. તેની શોધ કરવા માટે બ્રહ્મા એક હજાર વર્ષ પર્યન્ત આકાશમાં ફર્યા, પણ તેનો છેડો આવ્યો નહીં; અને વિષ્ણુ હજાર વર્ષ પર્યન્ત પાતાળમાં રહ્યા, પણ અગ્નિનો

તાગ તેમને પણ આવ્યો નહીં. આનો સારાંશ એ જ છે કે **બ્રહ્મ** સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે અને સર્વમાં તેનો અંશ માત્રજ પ્રત્યક્ષ છે. અપરા વિદ્યાનો અંતજ નથી, વસ્તુના બાહ્ય સ્વરૂપની શોધનો પારજ આવે એમ નથી. એમ કરતાં કરતાં જીવ અંતે થાકે છે અને અંતે હારીને તે છેક નિરાશ થઇ જાય છે.

પણ જ્ઞાનની શોધ ચાલુ હતી તે દરમ્યાન આત્મા, સાધકના અંતઃકરણને પ્રેરતો હતો. તે આત્મા તેને પ્રેરણા કરી રહ્યો હતો કે તે માયાથી વેષ્ટિત છે અને વિષય માત્ર માયાવી છે, અને જે અનંત છે તેજ નિત્ય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં આ અનેક વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવવાની કાંઈ જરૂર નથી. માયાથી ઢંકાયેલા આ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે પોતે સર્વવ્યાપી થવાની કાંઈ જરૂર નથી; અને જેથી વિજ્ઞાનનો અભિલાષી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે વિજ્ઞાનની શોધ કોઈપણ કાળે કરી શકાય છે કારણકે આત્મા સર્વવ્યાપી છે. ભ૦ ગી૦ અ૦ ૧૦ શ્લોક. ૩૯ માં કહ્યું છે કે:—

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥

થાય નહીં મુજવીણ એ, ભૂત ચરાચર સાર.

આમ થતાં થતાં આ અનેક પ્રપંચમાં આત્માનું તેને લાન થવા માંડે છે. જે માયાવડે આત્મા વેદિત છે તે ભેદી તે આત્માની કાંઈક ઝાંખી કરી શકે છે. એક પછી એક વધતા જતા પદાર્થોની શોધમાં ફરતા ફરતા, અને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં મગ્ન રહ્યા છતાં, બુદ્ધિને અસંતોષ રહે છે. એથી કરી તે મનુષ્ય ધીમે ધીમે સમજે છે કે આ બહિર્વૃત્તિ છોડવી જોઈએ. બાહ્યસૃષ્ટિની પાછળ પડવું વ્યર્થ છે અને આંતરવૃત્તિ કરવાની જરૂર છે; કારણ કે એક વર્તુળના પરીઘના કોઈ ભાગપર રહીને જોવાથી તેને બરાબર બધું દેખાતું નથી પણ તેના મધ્યબિંદુપર રહીને જોવાથી તે બરાબર દેખી શકાય છે. આખા વિશ્વમાં ભ્રમણ કરવાથી પણ બાહ્યસૃષ્ટિમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એ, તે બરાબર સમજે છે. તેમ થવા માટે બધે સ્થળે તેણે પોતાની વૃત્તિઓને અંતર્મુખ કરવી જોઈએ. આમ થતાં થતાં ધીમે ધીમે તે મનુષ્યમાં વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે, અને સત્ શું છે, અસત્ શું છે, નિત્ય શું છે, અનિત્ય શું છે, આત્મા શું છે અને તેમાં માયાવી અનેક આવરણો શું છે તે તે સમજે છે. વિજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગથીઉં આ છે. આ પ્રમાણે સત્યા-

સત્યનો વિવેક કરવાથી જ્ઞાનની નિસરણીને પહેલે પગથીએ તે ચડે છે. એ વિવેક જ્યારે દૃઢ થાય છે ત્યારે તેનામાં બીજો જે એક ભાવ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે તે વૈરાગ્ય છે. એથી વળી તે પદાર્થમાત્રથી કંટાળી જાય છે, તેમના બાહ્યસ્વરૂપથી તેને કાંઈ એન પડતું નથી, એટલે તેમનાથી દૂર જવાની વૃત્તિ થાય છે, અને તે બધાંનો ત્યાગ કરી સૃષ્ટિનો કોઈ શાન્ત પ્રદેશ જેમાં તેની બહિર્વૃત્તિ ન થાય તેવે ઠેકાણે જઈ રહેવાનો તેનો નિશ્ચય થાય છે. ત્યાં પણ પદાર્થો તો છેજ અને આત્મા તે પદાર્થોમાં ગૂઢજ રહેલો છે. તેને ભાન થાય છે કે અત્યારસુધી તે બેવકૂફ બન્યો છે. બાળકો પુતળીને લઈ તેની સાથે અનેક પ્રકારના વિહાર કરે છે અને તેથી સંતોષાય છે તેમ તેણે અત્યાર સુધી આ દુનિયાના વિષયો સાથે કર્યું એમ તેની ખાતરી થાય છે, અને જે દુનિયાની સાથેનું તેનું બંધન કાચા સૂતરનું હતું તેને તેણે લોઢાની સીક જેવું માન્યું હતું તે જાણીને દુનિયા ઉપર તેને અત્યંત તિરસ્કાર આવે છે.

વિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ વૈરાગ્યમાંથી તેને એવી પ્રેરણા થાય છે કે હજી તેનો વિકાસ થઈ શકે એમ છે; અને તેમ કરવા માટે—આત્મ-

સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કેટલેક અંશે ષડ્ગુણ સંપન્ન થવાની જરૂર છે. જો આ દુનિયામાં મનુષ્યનો કદામાં કદો વૈરી કોઈ હોય તો તે પોતેજ છે; એટલે દરેક મનુષ્યની ક્ષુદ્ર વાસનાઓ જ તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા દેતી નથી. જ્ઞાનના ગપાટા ભલે મારે પણ જે શક્તિ વિના જ્ઞાનની ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી તે શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધીમાં તેને અનેક અનુભવના ફળરૂપ સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. તેણે મનને તથા દેહને પોતાના તાબામાં જ રાખવાં જોઈએ; તે એટલે સુધી કે બાહ્ય પદાર્થોની તેના પર અસરજ ન થાય. માત્ર આત્માથી પ્રેરાઈને જ તે ક્રિયા કરે. એકમાંથી જે અનેકતા પ્રસરી છે, એકની જ સર્વ વિભૂતિઓ છે અને એથી જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપ છતાં, જુદી જુદી પદ્ધતિઓ છતાં, જુદા જુદા ધર્મ, માર્ગ, અને સંપ્રદાયો એ એકજ વસ્તુનું શોધન કરી રહ્યા છે એમ જાણવાથી મનમાં જે મહત્તા અને સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે તેણે પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ. એનું જ નામ ઉપરતિ. સહનશીલતા વિના આવાં મહાન કાર્ય સફળ થતાં નથી, એટલે આત્મસાક્ષાત્કાર જેવા મહાન કાર્યમાટે એની વિશેષ જરૂર છે. એથી જ જીવ દૃઢ

થાય છે, વીર્યવાન થાય છે. જ્ઞાનમાર્ગે રહી આત્મપ્રાપ્તિ થવામાં બલહીન જીવ નિષ્ફળ થયા વિના રહેતો નથી. એનું જ નામ તિતિક્ષા. એ માણસે ચોકસ માનવું જોઈએ કે હું દિવ્ય છું, કારણ કે હું ઈશ્વરનો અંશ છું; અને તેથી જે ઇચ્છું તે કરવાની મહારામાં શક્તિ છે. પોતે જાતે દિવ્ય હોવા વિષે તથા પોતાની શક્તિ ઉપર આવો દૃઢ વિશ્વાસ હોવો એનું જ નામ શ્રદ્ધા. આ બધા ગુણો સંપાદન થયા પછી અંતે એના ચિત્તની સ્થિતિ એવી થવી જોઈએ કે કશાથી પણ તેમાં ફરક પડે નહીં. એનું જ નામ સમાધાન. જે ચિત્તનું સમાધાન થયું ન હોય તો, વૃત્તિ ચંચળ જ રહે તો, તેની દૃષ્ટિ શુદ્ધ કેવી રીતે હોઈ શકે? અને જેની દૃષ્ટિ નિર્મળ નથી તેને આત્મ-દર્શન શાનું થાય ?

જ્યારે આ બધા ગુણો તે સંપાદન કરે છે ત્યારે પરંપદને પંથે જવાને તે યોગ્ય થાય છે; અને ત્યારે જ સાચા જ્ઞાનમાર્ગનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે અનુભવો દ્વારા તે કેળવાય છે. ચિત્તશુદ્ધિથી, મનની તીવ્રતાથી, આ તેના મહા

પ્રયાસના જુદા જુદા અનેક અનુભવોથી અને ગુણો પ્રાપ્ત કરી તેણે પોતાના શુદ્ધ માનસિક જીવનથી તૈયારી કરી છે, તેથી તે અધિકારી થયો છે. આવા મનુષ્યને જ અધિકારી કહી શકાય છે. એ જ પુરૂષ હવે જ્ઞાનમંદીરના દ્વાર આગળ એક જાણસુ તરીકે ઉભો રહે છે. તે ઉઘડ્યાથી સત્ય જ્ઞાનમાર્ગે જવાનો તેને અધિકાર થાય છે. આવા અધિકારીને જ આત્મજ્ઞાનના રહસ્યનો ઉપદેશ મળે છે.

એ જ્ઞાન જેને માટે આટલો બધો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડે છે તે જ્ઞાન કયું ? એ જ્ઞાન શું છે ? એ જ આત્મજ્ઞાન. આત્મા જે એક છે, અનંત છે, નિત્ય છે અને સત્ય છે, તેનું જ્ઞાન એ જ આત્મજ્ઞાન. જ્યારે વસ્તુમાત્ર એ આત્માની જ વિભૂતિ છે અને આત્મા તો એક જ છે અને તે સર્વવ્યાપક છે એવી દૃઢતા થાય ત્યારે જ આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થયું કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણભગવાન જેમણે કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ શું છે તે સારી પેઠે સમજાવ્યું છે, તેઓએ જ્ઞાનની ટુંકી વ્યાખ્યા આપી છે.

શ્રીકૃષ્ણભગવાન ગી૦ અ૦ ૧૦, શ્લોક ૨૦
માં કહે છે કે,

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

હું આત્મા સૌ ભૂતમાં, રહેલ છું નિરધાર;
આદિ મધ્ય ને અંત પણ, ભૂતોનો હું સાર. ૨૦

“ હે ગુડાકેશ, જીવમાત્રમાં જે આત્મા રહેલો
છે તે હું જ છું. જીવમાત્રનો આદિ, મધ્ય અને
અંત પણ હું જ છું. ” આમ કહીને જ્ઞાન શું છે
તે આગળ સમજાવવા ભ. ગી. અ. ૧૧, શ્લોક ૭ થી
૧૩ માં અને ૧૭ માં કહ્યું છે કે,

અમાનિત્વમદંભિત્વમહિંસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

ક્ષાંતિ, અદંભ, અમાનિતા, શૌચ, સરળતા, સાર;
સ્થૈર્ય, અહિંસા, દેહવશ, ગુરુસેવા નિરધાર. ૭

ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૮ ॥

વિષયોમાં વૈરાગ્ય વળિ, અનહંકારિ થવાય;
જન્મ, મૃત્યુ, વ્યાધિ, જરા, દુઃખ જોવું તેમાંય. ૮

અસક્તરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્ત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥ ૯ ॥

અસક્તિ, અસંગપણું, વળિ, પુત્ર દાર ગૃહમાંય;
ઇષ્ટ અનિષ્ટનિ પ્રાપ્તિમાં સમચિત નિત રહેવાય. ૯

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્ત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

અનન્ય યોગે મુજ વિશે, દૃઢ ભક્તિ વળિ સોય,
જનસમાજમાં પ્રીતિ નહિ, નિર્જન વાસ જ હોય. ૧૦

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ૧૧ ॥

દર્શન મોક્ષ તણું વળી, નિત અધ્યાત્મ-જ્ઞાન,
એ સૌ જ્ઞાન કયું જ છે, ઉલટું તે અજ્ઞાન. ૧૧

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ૧૭ ॥

જ્યોતિમાં તે જ્યોતિ છે, તમથી પર કહેવાય;
જ્ઞાનગમ્ય, જ્ઞેય, જ્ઞાન એ, રહેલ છે સૌમાંય. ૧૭

“ નમ્રતા, પ્રમાણિકપણું, અહિંસા, સહનશી-
લતા, સરળતા, ગુરૂની સેવા, બાહ્ય અને આંતરશુદ્ધિ,

દૃઢતા, આત્મસંયમ, વિષય તૃષ્ણાનો અભાવ, અન-
હંકાર, જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખ પ્રત્યે
દોષદૃષ્ટિ, અમમત્વ, પુત્ર, સ્ત્રી, ધર, વગેરે પરથી
મમતા ઉઠાવવી, ઇષ્ટાનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સમચિત્તપણું,
સર્વ ત્યાગી મહારી જ અનન્ય ભક્તિ, એકાંતવાસનું
સેવન, લોકસમાજમાંથી દૂર રહેવું, આત્મજ્ઞાનમાં
મગ્ન રહેવું, તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ સમજવો, એનું જ
નામ જ્ઞાન છે; એથી ઊલટું અજ્ઞાન છે. પરમાત્મા
તેજનું તેજ, અંધકારથી પર છે. તે જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો
વિષય છે, અને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે જ
સર્વના હૃદયના વિષે વિરાજમાન છે.” જ્ઞાનના પ્રભુ
શ્રીકૃષ્ણભગવાને જ્ઞાનની આવી વ્યાખ્યા આપી છે,
અને જ્યારે તેઓ જ્ઞાનની શોધમાં અચળ અને
તદ્ગતિન જીજ્ઞાસુ વિષે બોલતા હતા, ત્યારે તેઓ,
આપણે જેને ઉપર અધિકારી કહ્યો છે તેને વિષે
બોલે છે. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાના સત્ય સ્વભાવને
જાણવો તે જ જ્ઞાન છે. એમાં જરા પણ ખામી હોય
તો તે જ્ઞાન નથી; તે અજ્ઞાનજ સમજવું. જે જાણવાથી
માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપ જ ઓળખાય તે અજ્ઞાન નહીં તો
બીજું શું ? જે કાંઈ બનાવ બને છે તેની બાહ્ય
અને દૃષ્ય અસરો સમજાવે છે એવું જે પદાર્થજ્ઞાન તે

આ પ્રમાણે અજ્ઞાનજ છે. આત્મજ્ઞાન જેથી એકજ આત્મા સર્વવ્યાપક છે એમ અનુભવસિદ્ધ થાય છે તેજ જ્ઞાન છે.

આ આત્મજ્ઞાન જે ખરું જ્ઞાન છે તેનાં મૂળ તત્ત્વ શું છે તે જાણવા અહિં પ્રયત્ન કરીશું. આત્મા એક છે. સૃષ્ટિમાં લેદ જણાય છે, જે નાનાત્વ જણાય છે તે માત્ર વસ્તુઓના બાહ્ય સ્વરૂપને લીધે છે. એ લેદ માયાકૃત છે માટેજ અસત્ય છે, અને એ માયાવી લેદને લીધેજ જે સત્ય છે, જે સમ્યક્દાનંદ સર્વત્ર છે, અને જગતના નાયક છે અને જેનાથી પર બીજું કંઈ નથી, તેનું દર્શન આપણને થતું નથી. આત્મા સર્વદા નિષ્ક્રિય છે. ક્રિયામાત્ર પ્રકૃતિના વિકાર છે. એ પ્રકૃતિના ગુણોની લીલાથી પુરૂષ આવૃત્ત થયેલો છે. બાહ્યસૃષ્ટિમાં જે અનેક ક્રિયાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ જણાય છે તે આ એક નિત્ય વસ્તુના દૃશ્ય સ્વરૂપો છે. જીવમાત્રનાં જન્મ, પુણ્ય વચ અને મરણ એ રીતે જે સંસારચક્ર ચાલે છે તે પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે છે. તેમાં રહેલો પુરૂષ તો સર્વદા અવિકારી હોઈ નિષ્ક્રિયજ રહે છે. આનેજ શ્રીવિષ્ણુની લીલા કહે છે, આજ પરમાત્માની કલ્પનાના તરંગો છે. વસ્તુ માત્રનાં રૂપ બદલાય છે

તેથી તેઓ માયાવી છે; તેમાં રહેલું જીવન એકજ છે, કારણ કે તે આત્મા છે. શ્રીગીતા અ. ૧૩ શ્લો. ૨૬માં કહ્યું છે કે:—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥૨૧॥

ક્રિયમાણ કર્મોજ સૌ, થાય પ્રકૃતિથી એમ;

જાણે જે, તે આત્મને, જુએ અકર્તા તેમ. ૨૬

જે પુરૂષ બરાબર સમજે છે કે આત્મા અકર્તા છે અને કર્મ માત્ર પ્રકૃતિનાં છે, તેજ સત્ય જુએ છે. વિવેક એ છે કે જેથી સત્યાસત્ય અને નિત્યા-નિત્ય સમજાય છે. આ પ્રમાણે આત્મા તો કાંઈ કરતો જ નથી. જે કાંઈ થાય છે તે પ્રકૃતિના ગુણો જ કરે છે છતાં આત્મા સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે. જ્ઞાની પુરૂષ આત્માને સર્વત્ર એક સરખી રીતે વ્યાપી રહેલો જુએ છે.

અહો ! આ જ્ઞાન પૂર્ણરીતે પાચન 'કરવું' કેવું કઠિન છે ? આત્મા જે શુદ્ધ છે તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ વસ્તુઓમાં તેમજ શુદ્ધમાં શુદ્ધ વસ્તુમાં પણ રહેલો છે અને અશુદ્ધમાં અશુદ્ધ વસ્તુમાં પણ એજ છે. મ્હોટા યોગે-

શ્વરનો આત્મા અને અધમમાં અધમ માણસનો આત્મા એકજ ? શ્રીકૃષ્ણનું આપેલું આ જ્ઞાન કાંઈક વિચિત્ર લાગે છે. આનો અર્થ શું ? એનો અર્થ એટલો જ કે આત્મા એકજ છે અને તે સર્વત્ર સમવસ્થિત છે, કારણ કે વસ્તુમાત્ર તેનાં દૃષ્ય રૂપો છે. ભ. ગી. અ. ૧૦ શ્લોક ૩૬માં કહ્યું છે કે:—

દ્યુતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥

છળ જનમાં છું દ્યુત વળિ તેજ તેજિમાં ધાર;

આ જ્ઞાનનો અર્થ હવે કાંઈક સમજાયો હશે. એનો અર્થ એટલોજ છે કે પૂર્ણ જ્ઞાન થવા માટે સર્વ પ્રકારના, ઉત્તમ તથા કનિષ્ઠ અનુભવોની જરૂર છે. કોઈ ભવ્ય વસ્તુ, કોઈ સુંદર વસ્તુમાં જે આત્મા છે તેજ હલકામાં હલકી વસ્તુમાં પણ છે, અને જે વસ્તુથી આપણને કંટાળો આવે છે તેમાં પણ તેજ છે. આપણને કદાચ આમ નહીં જણાય પણ, જ્ઞાનીને તો કોઈ વસ્તુ સારી કે માઠી છેજ નહીં. કારણકે સર્વ એકજ આત્માની વિભૂતિઓ છે. સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ છે તે અમુક કાર્યમાટે, અમુક સ્થળનેમાટે, અમુક અર્થને માટે, યોજાયલું છે અને તે સંયોગોમાં રહીને પોતાને યોગ્ય ભોગ

ભોગવી તે અનુભવનો સંગ્રહ કરે છે. આત્મા અનંત છે એટલે એની વિભૂતિઓ પણ અનંત જ હોવી જોઈએ; એનો અંશમાત્ર પણ અનંત જ છે. જુદી દેખાતી વસ્તુઓમાં જે ભેદ જણાય છે તે સત્ય માનવાથી તે અપૂર્ણ જણાય છે. કારણ કે આપણે જે જોઈએ છીએ તે માત્ર તેનો એક જ અંશ છે. તે આખી વસ્તુ આપણને દેખાતી નથી. અમુક વસ્તુની એક જ બાબ જોવાથી તેના આખા સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપણને થતું નથી, તેમજ એક વસ્તુનું જુદું સ્વરૂપ તે જેનો ભાગ છે તેનું સ્વરૂપ બતાવી શકાતું નથી. આત્મા જે એક છે તે સર્વત્ર છે. તેનાથી ભિન્ન કંઈ છે જ નહીં કેમકે કોઈ એક વસ્તુ હોય તો તેનો ગમે તેટલો નાનો અંશ પણ તે આખી વસ્તુનો ભાગ છે. આપણી અર્ધ અંધ દૃષ્ટિને પૂર્ણ આત્મા જણાતો નથી, પણ તેનાં અપૂર્ણ રૂપો જણાય છે. એ અપૂર્ણતા પૂર્ણતા પામવાને સર્વત્ર અને સર્વદા પ્રયત્ન કરી રહી છે, અને અધમમાં અધમ વસ્તુ પણ કોઈ કાળે ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ બનશે.

વળી એક બીજી વાત શિખવાની છે તે એ કે, જે જે વસ્તુઓ છે અને જે આપણી વૃત્તિઓને તેની તરફ ખેંચે છે તે સર્વની આકર્ષણશક્તિ આ આત્માને

લીધેજ છે. જો એમ બની શકે કે કોઈ વસ્તુમાં આત્મા ન હોય તો તેની એ શક્તિ નાશ પામશે. મૈત્રેયીએ પોતાના પતિ પાસેથી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા બતાવી ત્યારે તેણે શું કહ્યું હતું ? તેણે કહ્યું કે સ્ત્રીને પતિ વહાલો છે તે તે પતિને ખાતર નહીં પણ તેમાં રહેલા આત્માને માટે છે. પત્ની પત્નીને ખાતર નહીં, પુત્ર પુત્રને ખાતર નહીં, સંપત્તિ સંપત્તિને ખાતર નહીં, એમ કોઈ વસ્તુ તે વસ્તુને માટે પ્રિય નથી, પણ દરેક વ્યક્તિમાં જે આત્મા રહેલો છે તેને માટે તે દરેક વ્યક્તિ પ્રિય લાગે છે. તેમજ દેવો પણ દેવો માટે નહીં, પણ તેમનામાં રહેલા આત્માને માટે જ પ્રિય છે. આ પ્રમાણે 'એ ઋષિએ પોતાની જીજ્ઞાસુ પત્નીને આત્મરહસ્યનો ઉપદેશ દીધો હતો. આ પ્રેમ, આત્માનું આત્માપ્રત્યે આકર્ષણ છે તે વિના બીજું કંઈ નથી. મનુષ્ય પોતાના આત્માને પોતાનામાં અનુભવતો નથી, માટે તેજ આત્મા બીજાના આત્માને પ્રેમરૂપે અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે એ ઋષિએ અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી સિદ્ધ કર્યું કે કોઈ વસ્તુ તેના બાહ્યરૂપને લીધે પ્રિય નથી પણ તેમાં રહેલા આત્માને લીધેજ પ્રિય છે. આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ, તેનો

સ્વર સાંભળવો જોઈએ અને તેનું મનન કરવું જોઈએ. અમરત્વનું રહસ્ય આજ છે. જે ઉપદેશ આ ઋષિએ પોતાની પ્રિય અને જીજ્ઞાસુ પત્નીને કર્યો હતો તે જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ “તત્ત્વમસિ” કહેવાનો અધિકાર તેને મળે છે. આ ઉપદેશનો અમલ થયા પછીજ “સોહ” એ શબ્દ બોલી શકાય છે. જે મુક્ત, જે જ્ઞાની, ત્રિગુણાતીત થયો હોય છે તેની સ્થિતિ આવી હોય છે. આત્મા એકજ છે અને તેના વિના બીજું કંઈ નથી તે હવે અનુભવ સિદ્ધ થયું છે. આ ઉપદેશ દૃઢ થવાથી સર્વ બંધન તૂટે છે અને જીવ મુક્ત થાય છે. આવો પુરૂષ તૃણા રહિત થાય છે. તેનું ચિત્ત શાંત થાય છે. “હું કંઈ છું” એવો ભાવજ તેને રહેતો નથી, કારણકે તેણે અનુભવ્યું છે કે આત્મા સર્વ ક્રિયાઓ તેની દ્વારા કરે છે. કર્મ કરતાં છતાં અક્રિય રહેવું તેનો મર્મ આજ છે. સત્યજ્ઞાનનું રહસ્ય આજ છે. જ્ઞાની, દેહ અને મનવડે ક્રિયા ભલે કરે, છતાં તેનો આત્મા લેપાતો નથી.

જો જ્ઞાની કંઈ ક્રિયા કરતો નથી તો તે જીવન શી રીતે ગાળે છે? સત્યજ્ઞાન અને મિથ્યા જ્ઞાન વચ્ચે શું ફેર છે તે બરાબર સમજવા માટે

એક દૃષ્ટાંત લઈએ. શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓની કથા-
ઓમાં દુર્વાસા ઋષિના પ્રસંગમાં એક એવી કથા છે
કે, એ ઋષિ વર્ષમાં એકજવાર ભોજન કરતા અને
એ એક ભોજનમાં તેમને ઘણું ખાવાનું જોઈતું હતું. આ
વાર્ષિક ભોજન ગોપીઓ તેમને માટે લઈ જતી.
આ ભોજન લઈ જવાનો સમય આવ્યો ત્યારે ઘણું
મિષ્ટાન્ન બનાવી થાળોમાં પૂરી ગોપીઓ દુર્વાસા
ઋષિના આશ્રમ પ્રત્યે જવા નીકળી. પણ ત્યાં જતાં
રસ્તામાં એક નદી આવતી હતી; તેમાં પૂર આવ્યું
હતું તેથી તેને પેલેપાર જઈ શકાય એમ ન હતું.
દુર્વાસા ઋષિને ક્રોધ ચઢશે એવી બહીકથી તેઓ શ્રીકૃષ્ણ
પાસે પાછી ગઈ અને કહ્યું, હવે અમારે શું કરવું ?
પૂર ઘણું આવ્યું છે અને પાર જઈ શકાય એમ
નથી; અને દુર્વાસા ઋષિ ક્રોધ કરશે તો બધા
લોક બળીને ભસ્મ થઈ જશે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને
હાસ્ય આવ્યું અને કહ્યું, તમે પાછાં તે નદીએ
જાઓ અને તેને મારું નામ દઈને કહો કે “ જો
શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મચારી હોય તો અમને માર્ગ આપો. ”
તેઓએ વિચાર્યું કે આ શું ? શ્રીકૃષ્ણ આટલી
બધી ગોપીઓ સાથે રહે છતાં તે બ્રહ્મચારી ? પણ
તેઓ જાણતી હતી કે શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાની છે, તેથી

પાછા નદી પ્રત્યે જઈને આજ્ઞા પ્રમાણે મંત્રો જેવા શબ્દો તેમણે ઉચાર્યા. તરતજ નદીએ તેમને માર્ગ આપ્યો અને તેઓ પાર ઉતરી દુર્વાસાઋષિને આશ્રમે ગઈ. તેણે બધું મિષ્ટાન્ન આરોગ્યું અને જ્યારે પાછા ફરવાનો સમય થયો ત્યારે વળી પાછું ગોપીઓએ વિચાર્યું કે હવે કેમ થશે ? તેઓએ દુર્વાસા પાસે જઈ હકીકત કહી. ઋષિએ કહ્યું, તમે જાઓ અને નદીને કહો કે “ જો દુર્વાસાઋષિ વા ભક્ષીને જ રહેતા હોય તો અમને માર્ગ આપો. ” ગોપીઓને ફરી આશ્ચર્ય થયું કે આ થાળની થાળ તો તેણે હમણા ખાલી કરી, છતાં કહે છે કે હું વા ભક્ષુ છું. છતાં તેઓ ગઈ અને જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું કે તરતજ નદીએ તેમને માર્ગ આપ્યો. ઘેર જઈ તેઓએ બધી વાત શ્રીકૃષ્ણને કહી અને તેનો અર્થ પૂછ્યો. તે પરથી શ્રીકૃષ્ણે તેમને કહ્યું કે, જ્ઞાનીને કર્મનું લેપન નથી, અને તેને કશાનો પણ સ્પર્શ થતો નથી. જે ખરો જ્ઞાની છે તે કર્મ કરતાં છતાં તેને બંધન થતું નથી, અને બાહ્ય વિશ્વની વસ્તુઓનો તેને સ્પર્શ થતો નથી.

પણ આ બાબતનો અર્થ સમજવામાં ઘણીવાર લોકો મ્હોટી ભૂલ કરે છે. જેઓ જ્ઞાની હોવાનો

ડોળજ કરે છે, જેઓ જ્ઞાનના ગપાટા મારે છે પણ
 ખરેખરા જ્ઞાનની ભૂમીકાએ પહોંચ્યા નથી, તેઓ
 ‘ અહું બ્રહ્માસ્મિ ’ એ વાક્યોચ્ચારમાં જ જ્ઞાનની
 પરિસ્તીમા સમજે છે. તેઓ આમ કહેવા છતાં સર્વ
 વિષયોથી લેપાય છે, અને તેમાં આસક્ત થાય છે;
 કેમકે તેમને ખરેખરો વિરાગ ઉત્પન્ન થયો નથી.
 તેથી ગમે તેવો બ્રહ્માચાર કરતાં તેઓ કહે છે કે
 ઇન્દ્રિયો ક્રિયા કરે છે, મને કાંઈ તેનું લેપન નથી.
 આવા મનુષ્યો કેવળ ભ્રમમાં છે, અને અજ્ઞાણતાં કે
 કેટલીકવાર તો જ્ઞાણીને મિથ્યા ઢોંગ કરે છે. કારણ
 કે તેઓ જ્ઞાણતા નથી કે જ્ઞાની ગુણોને વશ ન
 હોઈ તેને પોતાને વશ રાખે છે. એ ગુણોની સત્તા
 તેમના પર કદી ચાલતી નથી, પણ સૃષ્ટિના ક્રમને
 અર્થે એ ગુણોનો પોતે ઉપયોગ કરે છે. જે માણસ
 દેહ અને ઇન્દ્રિયોને વશ છે છતાં, દેહ તથા ઇન્દ્રિયો
 પોતાનાં કાર્ય કરે છે, મને તેથી કાંઈ લેપન નથી,
 એવું મિથ્યા લાષણ કરનારની સ્થિતિ ખરેખર દયા
 પાત્ર છે. જ્ઞાનીઓ કોઈ પણ કાર્ય માથે લઈ તે
 યથાર્થજ કરે છે અને એ પ્રમાણે કાર્ય કરી તેઓ
 લોકસંગ્રહ કરવા માટે ઈશ્વરના એક સાધન બને
 છે. તે પોતાના અંતઃકરણની પ્રેરણાથી કાર્યમાત્રમાં

યોજાય છે અને એક માલીકની પેઠે કાર્ય કરવા મંડે છે. ગુલામની માફક કામ કરવા કોઈ તેમના પર જોર જીલમ કરતું નથી. તેઓ સ્વતંત્ર છે, પરતંત્ર નથી. જ્ઞાનના વાક્યનો ઉચ્ચાર માત્ર કરવો અને તેથી ઉલટીજ રહેણી કરણી રાખવી એના કરતાં મોટી માયા, મોટો ભ્રમ બીજો કયો હોઈ શકે? એથી જીવની ઉન્નતિ થતાં વાર લાગે છે. આજકાલ આવા મિથ્યાચારીઓ બહુ વધી પડ્યા છે અને મહાન ઋષિમુનીઓના આ જ્ઞાનરહસ્યનો કેવો ઉંધો અર્થ કરે છે! પોતાના બ્રહ્મ જીવનના બચાવમાં વેદાન્તના રહસ્યનો, તે સમજ્યા વિના ઉપયોગ કરે છે. પૂર્ણ રાગી હોઈ વિરાગીનાં વચન ઉચ્ચારે છે. આવો દુરુપયોગ થતો અટકાવવાને માટેજ પુરાતન કાળમાં અધિકારી વિના બીજા કોઈને આવો ઉપદેશ આપવામાં આવતો ન હતો. જેની સર્વ ઇચ્છાઓ શાન્ત થઈ ગઈ હોય, જેના સર્વ મનોવિકારો નષ્ટ થયા હોય, અને જેમને પૂર્ણ વિરાગ પ્રાપ્ત થયો હોય, તેમનેજ અધિકારી ગણી ગુરુઓ આ રહસ્યનો ઉપદેશ આપતા.

જ્ઞાનમાર્ગ આવો છે; અને તે માર્ગે જતાં શી શી અડચણો પડે છે તે આપણે જોયું. એ માર્ગે રહી મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થઈ પરંપદને પામે છે.

અહીં લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે, જો આ મુક્તિ કેવળ પરાર્થે પ્રાપ્ત કરી હોય તોજ એ ખરી મુક્તિ સમજવી; પણ એથી ઉલટું જો એમાં સ્વાર્થનો લેશમાત્ર પણ પાસ હોય, તો તેથી અનેક યુગો સુધી સુખ ભોગવ્યા પછી પણ ખરી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ફરી ફરી જન્મ લેવો પડે છે. મુન્ડકોપનિષત્માં કહ્યું છે કે, જ્ઞાન એકલાથી જ આત્માનુસંધાન થતું નથી. જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બે સાથે હોય તોજ આત્મા પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. જ્ઞાનવડે મોક્ષ મળી શકે છે, અને એ પ્રમાણે મુક્ત થયેલો જીવ જનલોકમાં જઈ વસે છે. પણ જ્યાં સુધી સૃષ્ટિ ચાલુ રહે, જ્યાં સુધી ઇશ્વર સૃષ્ટિનિર્વાહ કરે, ત્યાંસુધી ક્રિયાવાન રહી સૃષ્ટિનિર્વાહના કાર્યમાં ઇશ્વરના સહકારી થવારૂપ જે પરમ મુક્તિ, તે તો જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બેથીજ મળી શકે છે.

ભકિતમાર્ગ.

મર્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।
શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨॥

ભજે મને નિત યુક્ત જે, મન રાખી મુજમાંય;
પરમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત તે, યોગી શ્રેષ્ઠ મનાય. ૨.

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।
અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

તે અવ્યક્તે સકતને, શ્રમ અધિકતર થાય;
દેહ માનિએ દુઃખથી, ગતિ અવ્યક્ત પમાય. ૫

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।
અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયંત ઉપાસતે ॥ ૬ ॥

સર્વ કર્મ અપીં મને, મત્પર જે રહેનાર
ધર્તાં ધ્યાન ભજે મને, અનન્ય યોગે સાર, ૬

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃન્યુસંસારસાગરાત્ ।
ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મર્યાવેશિતચેતસામ્ ॥૭॥

મુજમાં તત્પર તેમનો, ઉદ્ધર્તા હું સાર;
મૃત્યુ યુક્ત સંસારથી, તરત બનું નિરધાર. ૭
ભ૦ ગી૦ અ૦ ૧૨ મો.

શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વરે પોતાના પ્રિય શિષ્ય અર્જુનને ઉપર પ્રમાણે બોધ આપ્યો છે. જેઓ ઇશ્વર ઉપર ચિત્ત ચોટાડે છે, જેઓ ઇશ્વરનું યજ્ઞન કરે છે; જેઓ ઇશ્વરનું જ ધ્યાન ધરે છે, તેવા આ સંસારસાગરમાં ડૂબેલ અને તેને તરવા ઇચ્છતા જીવોને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એ સાગરમાંથી તારે છે. આ અનન્યયોગ, એકાગ્રધ્યાન, શ્રદ્ધાયુક્ત પરમેશ્વરનું યજ્ઞન, એજ ભક્તિ અથવા પ્રેમ. હવે એ પ્રેમ-માર્ગ અથવા ભક્તિમાર્ગ શું છે તે આપણે જોઈશું.

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એ બેમાં એક મોટો ભેદ આદિથી અંતસુધી આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. એ ભેદ એ બેના ઉદ્દેશમાં સાધ્યવસ્તુમાં છે. વસ્તુતઃ એ બેનો હેતુ એક છતાં એક રીતે એ બે એક બીજાથી જુદા છે. ઉપર જે સ્લોક કહ્યો છે તેમાંજ કહ્યું છે કે નિર્ગુણ-અવ્યક્તને વિષે ચિત્ત લગાડનારાઓને ઘણું દુઃખ થાય છે, અને તેમનો વિકાસ થતાં ઘણો શ્રમ વેઠવો પડે છે. જ્ઞાનમાર્ગે

જનારા જ્ઞાસુ સત્, નિત્ય, અવ્યક્ત, અને સર્વના આધારરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છે છે. પણ જ્ઞાનમાર્ગને વિષે વિચાર કરતાં આપણે જોયું છે કે આત્મપ્રાપ્તિ, જ્ઞાનવડે, વિવેકવડે સિદ્ધ થાય છે; અને એ પ્રાપ્તિનું ચિન્હ સોહનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, જેથી પરમ અદ્વૈતનો સોક્ષાત્કાર થાય છે. હવે ભક્તોનો હેતુ શું છે તે તપાસીએ, તેમના પ્રેમનું સ્થાન તપાસીએ, તેમની પૂજાની મૂર્તિ જોઈએ, અને તેમની શ્રદ્ધાનું સ્થળ તપાસીએ તો જણાય છે કે એ પરમેશ્વરજ છે. આ પરમેશ્વર સગુણ, વ્યક્ત, અને નામ રૂપ ગુણથી યુક્ત છે. તેથીજ તેની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું, તેનું યજન કરવું સુગમ પડે છે. ભક્તિ ઉત્પન્ન થવા માટે જેના પ્રત્યે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવી હોય તેમાં સર્વોત્તમ પુરૂષનું આરોપણ થવું જોઈએ. મનુષ્ય સંબંધે જે ઉત્તમ ભાવના આપણને સાધારણ રીતે જાણીતી છે તેની મર્યાદા ગમે તેટલી વધારીએ અને તેને ગમે એટલી લવ્ય કરીએ છતાં, તે લવ્ય પુરૂષની ભાવનાનું જે સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે તે લવ્ય છતાં મર્યાદિત હોય છે. ઇશ્વર જે સર્વોત્તમ છે તેણે વિશ્વોત્પત્તિ માટે વ્યક્તભાવ ધારણ કર્યો છે, અને સ્વભાવે અમર્યાદિત થયા છે.

આપણી સર્વ લાવનાઓના, પ્રેમના, અને પૂજનના અધિપતિ આ વિશ્વેશ્વર છે.

આ સર્વેશ્વર, જેમનામાં પરમ પુરૂષની લાવના આરોપિત થાયછે તેજ સમયાનુસાર જુદા જુદા અવતાર ધારણ કરી મનુષ્યની સંકુચિત વૃત્તિઓને વિરામવાનું, મનુષ્યના પ્રેમને ઠરવાનું, અને મનુષ્યની ઉચ્ચ લાવનાને તૃપ્ત કરવાનું એક સાધન થાયછે. અવતારરૂપે ઇશ્વરનું પૂજન કરવું, અને પોતાનું હૃદય તેમના ચરણકમળમાં મુકવું એ મનુષ્યને વિશેષ સુગમ પડેછે. હિંદુ તેમજ બીજા ધર્મોમાં પણ જોઈએ છીએ કે સર્વેશ્વર, મનુષ્ય અવતાર ધારણ કરેછે અને તે દેહ ધારણ કરેલો હોયછે ત્યારે મનુષ્યનાં પ્રેમ, પૂજન, અને ભક્તિના લાવો તેમના પ્રત્યે વિશેષ પ્રકટ થાય છે. કારણકે મનુષ્યના હૃદયને સંતોષ પમાડે અને તેની સર્વ ઉચ્ચ લાવનાઓને તૃપ્ત કરે એવું સ્વરૂપ તે ધારણ કરે છે. મનુષ્યની સંકુચિત બુદ્ધિ, અને તેના વિચારના મર્યાદિતપણા પર દયા લાવી તેની અક્ષલમાં ઉતરી શકે, તેના અંધપ્રેમનું સ્થાન થઈ શકે, એવું સ્વરૂપ ધારણ કરી સર્વેશ્વર

અવતાર ધારણ કરે છે, અને એ અવતારરૂપે ઈશ્વરના કોઈ લક્ષણને સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરે છે.

સૃષ્ટિના જુદા જુદા ધર્મો જે મનુષ્યોને આપવામાં આવ્યા છે તે તપાસતાં જણાય છે કે, આવા અવતારની માન્યતા દરેક ધર્મમાં છે; અને દરેક ધર્મમાં કોઈને કોઈ દિવ્ય માનુષી સ્વરૂપથી પણ પર એવો ઈશ્વર છે એમ પણ માન્ય છે, અને વળી તેનાથી પણ પર એક અદ્વૈત તત્ત્વ છે એમ પણ મનાય છે. છતાં મનુષ્યના પ્રેમ અને ભક્તિના ઉદ્ઘાસો તો આવા કોઈ દિવ્ય અને માનુષી સ્વરૂપના ચરણકમળમાંજ વિરામ પામી સંતોષાય છે. મનુષ્યજાતિના મ્હોટા ભાગને અવ્યક્તનું ધ્યાન કરવાથી જે સંતોષ મળતો નથી તે સંતોષ તે આવા કોઈ દિવ્ય અને માનુષી સ્વરૂપથી મેળવે છે, પછી ભલે તે શ્રી રામચંદ્રને નામે ઓળખાય કે શ્રીકૃષ્ણને નામે ઓળખાય, કોઈસ્થને નામે ઓળખાય, કે બુદ્ધને નામે ઓળખાય. આ પ્રમાણે ભક્તિ માર્ગના પ્રવાસીઓને તો પોતાની ભક્તિનો આવો અધિષ્ઠાતા એજ પોતાનું સાધ્ય છે. કારણકે મનુષ્ય જેની બુદ્ધિ મર્યાદિત છે તે અમર્યાદિત સત્ની ભાવનાથી કેમ સંતોષાય ? અને જ્યારે તેને આ પરમ સત્ની ભાવના જ ન આવી શકે તો તે

પ્રત્યે પ્રેમ અને ભક્તિ તો ક્યાંથી જ આવે ? જ્યાં સુધી આપણી ભાવનાઓનો અધિષ્ઠાતા, આપણે જેને સત્ય અને પ્રત્યક્ષ કહીએ છીએ તેવો ન હોય, ત્યાંસુધી તેમાં તેઓ વિરામતી નથી.

આ પ્રમાણે આ પ્રેમ માર્ગે પ્રવાસ કરનારા ભક્તો પોતાના ઇશ્વરને શોધતા જણાય છે. જે પ્રેમ અને ભક્તિથી પ્રેરિત થઈ તેઓ આ શોધ કરે છે તે શું હશે ? જે સત્તા આવા ભક્તોમાં સર્વાંશે વ્યાપી રહી તેમના જીવનના દરેક કાર્યમાં પ્રેરિત થાય છે, અને એટલા બધા તેમનામય બનાવી દે છે કે તેઓને પોતાના ઇષ્ટદેવ વિના બીજું કંઈ સત્ય છે એમ ભાસતું જ નથી, અને તે સિવાય બીજું બધું અંધકારમય ભાસે છે તે શું છે ? પ્રેમની પ્રતિમારૂપ ભક્તશિરોમણી નારદજી આ પ્રેમનો બોધ આપી ગયા છે, તેમાં પ્રેમનાં અને સત્ય સ્વરૂપનાં ચિન્હો શું છે તે સારી પેઠે સમજાવ્યું છે. તે પરથી ભક્તોએ શું શોધવું, અને પ્રાપ્ત કરવું તે યથાર્થ સમજાય છે.

શ્રી નારદજી કહે છે કે “ અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે અનન્યભાવ ” એજ ભક્તિ. અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે આવો અનન્યભાવ ચાલુ રાખવો એજ ભક્તિ છે.

એજ સૂત્રમાં આગળ ચાલતાં પ્રેમની ઘણી વ્યાખ્યાઓ આપીને અંતે તેમણે પોતાની વ્યાખ્યા આપી છે. એ વ્યાખ્યામાં નારદજી જે પરમ ભક્તિની મૂર્તિ ગણાય છે તેમણે તેવી ભક્તિનાં સર્વ લક્ષણો આપ્યાં છે. વ્યાસ, ગાર્ગી, અને શાન્તિકલ્યની ભક્તિની વ્યાખ્યાઓ આપી, નારદજી કહે છે કે, “ કર્મમાત્રને ઇશ્વરને અર્પણ કરવાં, અને ઇશ્વરની લેશ માત્ર પણ વિસ્મૃતિથી મહાન દુઃખ થવું ” એજ ભક્તિ છે. સત્ય ભક્તિ આવીજ હોય છે. સત્ય ભક્તનું જીવનજ ઇષ્ટદેવને અર્પણ કરેલું હોય છે, અને ઇષ્ટદેવનું સહજ વિસ્મરણ તે તેને મહા દુઃખદાયક લાગે છે. આવા ભક્તના હૃદય અને તેની પૂજ્ય મૂર્તિ વચ્ચે કાંઈ પણ અંતરાયકારક વિષય આવે, અને તેને જરા પણ સ્થૂલ કે માનસિક ગમે તેવી રીતે પણ દૂર કરે કે તરતજ તેને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પોતાના ઇષ્ટદેવના વિસ્મરણ જેવું મ્હોટું દુઃખ સાચા ભક્તને ખીન્ન કશાથી થતું નથી. નારદજી આમ કહી ગયા છે, અને જેમના હૃદયમાં ભક્તિએ વાસ કર્યો હોય છે તેવા ભક્તો એ શું છે તે જાણે છે. આટલું ભક્તિ વિષે કહ્યા પછી, જે ભક્તે પરમ પ્રેમ અનુભવ્યો છે તેનું વર્ણન કરે છે. એ પ્રેમ પ્રાપ્ત

થવાથી ‘ મનુષ્ય સંપૂર્ણ થાય છે ’, અમરત્વ મેળવે છે અને સંતોષ પામે છે. એ મળ્યા પછી બીજું કંઈ મેળવવાની ઇચ્છા તેને રહેતી નથી. તેને શોક થતો નથી; કોઈ પણ વસ્તુને તે ધિક્કારતો નથી, વિષયમાં તે આનન્દ માનતો નથી અને સ્વાર્થી કર્મમાત્રથી મુક્ત થાય છે. એ પ્રેમ અનુભવીને તે આનન્દથી મસ્ત બને છે, અને આત્મરત થઈ તેમાંજ નિમગ્ન રહે છે. વળી “ એ કંઈ તૃષ્ણા સંતોષવાનું સાધન નથી, કારણ કે એજ પરમ ત્યાગ છે. ”

ભક્તિની સાક્ષાત મૂર્તિ નારદજી ભક્તિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજાવે છે. આવી ભક્તિ શી રીતે પ્રાપ્ત કરવી ? ભક્તિમાર્ગનાં પગથીયાં કેટલાં છે ? મનુષ્યનાં હૃદય જેમાં ઐહિક પ્રેમ વ્યાપી રહ્યો છે તેમાં પરમ પ્રેમ કેમ વ્યાપે ? મનુષ્યો જેમનું મન બાહ્ય વિષય પાછળ લમે છે તેમને પરમ પ્રેમનું ભાન, જે થવાથી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે કેવી રીતે થાય ? મનુષ્યો જે માયામાં ડૂબી ગયેલા છે, ક્ષુદ્ર પ્રેમના બંધનમાં જકડાઈ ગયેલા છે, અને તેથીજ આ પૃથ્વીપર કર્મબદ્ધ થઈ વારંવાર આવ્યા કરે છે, તેમને નારદજીના જેવી સત્ય ભક્તિ કેવી

રીતે પ્રાપ્ત થાય ? પરમ ભક્તની સ્થિતિએ તેમનાથી શો રીતે પહોંચાય ? આ અને આવા સવાલોનો કાંઈક વિચાર હવે કરીશું.

બીજા માર્ગોનાં પ્રથમ પગથીઆં આપણે આગળ તપાસ્યાં તેમ આ માર્ગમાં પણ તપાસીશું. 'પૂર્ણ પ્રેમનો ચિતાર માત્ર આપીને બેસી રહેવું' એ કેવળ નિરૂપયોગી છે. અપૂર્ણ પ્રેમ કેવો હોય છે તે જોયા પછી પૂર્ણ પ્રેમ શું છે તે જોવાથી એ અપૂર્ણતાને બદલે પૂર્ણતા કેવી રીતે લાવવી એ સહજ સમજાશે. સત્ય ભક્તિ અને અનન્ય પ્રેમની સ્વાભાવિક સૈદ્ધ્યતાથી કદાચ આપણે મોહ પામીએ ખરા; પણ આપણા હેતુ એ છે કે એવી સત્ય ભક્તિ અને અનન્ય પ્રેમ આપણામાં કેવી રીતે ઉદ્ભવે તથા તેનું પોષણ શાથી કરવું તે જોવું; જેથી આપણું જીવન પણ સર્વાંશે એ સત્ય ભક્તિ અને અનન્ય પ્રેમમય બની રહે.

આ દૈવી પ્રેમ કેવો હોય તેનો કાંઈક ભાસ માનુષી પ્રેમ ઉપરથી આવી શકે છે. પ્રેમી મનુષ્યનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે તે જાણવાથી ભક્તનાં કાંઈક લક્ષણ સમજાશે. તમારી આખી જીંદગી સુધીમાં

તમને કોઈ મનુષ્યના ઉપર ગાઢ, શુદ્ધ, અને ઉચ્ચ પ્રેમ રહ્યો હોય તો તે યાદ કરો. તમારા જીવનના જુદા જુદા પ્રસંગો તપાસી જુવો, અને જુવો કે આવા અપ્રતીમ પ્રેમની શું અસર થઈ હતી. એ પ્રેમના પ્રભાવમાં બીજી બધી વસ્તુ ઘણી ઝાંખી પડી જાય છે. તમારો પ્રેમ દ્રવ્યપર હોય, સાહિત્ય પર હોય, મુમુક્ષાપર હોય, ગમે તે પર હોય, છતાં એને પેલે પાર કોઈ એવી મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે કે તે પ્રત્યે તમે તમારો સંપૂર્ણ પ્રેમ અર્પણ કરવા તત્પર થાઓ છો, જાણે કે તે તમને પોતાની પાસે પરાણે આકર્ષે છે. આ લવ્ય મૂર્તિના દર્શનથી જ તમારા મનની વૃત્તિ માત્ર બદલાઈ જાય છે. તેવા પ્રેમના પ્રમાણમાં દ્રવ્ય શી વિસાતમાં છે, એમ લાગે છે. તેની સાથે વાત કરવામાં જે રસ પડે છે, તેની સાથે સરખાવતાં સાહિત્ય નિરસ લાગે છે. તેના પ્રેમરસમાં જ્ઞાન માત્ર નિરૂપયોગી દેખાય છે. તેના સાનિધ્યમાંજ તમારા આનંદની સીમા આવી રહે છે; કારણ કે તમારું અંતરજ તેના પ્રેમથી રસબસ થઈ રહે છે. બીજા દરેક વિષયના બંધન તેની સમક્ષ ઢીલા થઈ જાય છે, તેના તેજોમય પ્રતાપ આગળ વર્ણુમાત્ર ઝાંખા પડી જાય છે. તે તમારો મિત્ર થાય

છે એટલુંજ નહીં, પણ તમારો ગુરૂ, માર્ગદર્શક, અને પ્રેમી છે, અને તેનામાં મનુષ્યના જે સર્વ ગુણો હોઈ શકે તે બધા એકઠા થયા છે. એને માટેના તમારા પ્રેમથી તમારા જીવનમાં કેવો મહોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે તે જુઓ. તેના તેજમાં વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપજ બદલાઈ જાય છે. હવે આવા માનુષી પ્રેમની પરાકાષ્ટારૂપ ભાવના સ્વર્ગ પર્યંત પહોંચાડો; ઉંડામાં ઉંડા સમુદ્ર કરતાં પણ તેને ઉંડો બનાવો; પ્રેમની વસ્તુ સર્વાંશે સંપૂર્ણ ધારો અને તેમાંજ સર્વનો સમાસ થયેલો સમજો. કલ્પના કરો કે તેથી કાંઈ કંટાળો આવતો નથી, તેને જોઈ બસ થયું એમ થતું નથી, આવી ભાવના આવશે ત્યારેજ સમજશે કે સત્ય ભક્ત પોતાના પ્રેમ અને ભક્તિના સ્વરૂપને કેવી ભાવનાથી જુઓ છે.

ખરેખર જોઈએ તો મનુષ્યને, ઈશ્વરને મળવાની ઇચ્છા કેટલી થોડી છે, તે ખરાખર સમજાવવા માટે સ્વામી વિવેકાનન્દે અમેરીકામાં ભાષણ આપતાં જે વાત કહી હતી તે ઘણીજ અસરકારક હતી. એક દિવસ એક યુવાન કોઈ ગુરૂ પાસે ગયો અને કહ્યું કે મહારે ઈશ્વર પ્રાપ્તિ કરવી છે. તે સાંભળી ગુરૂ હસ્યા, પણ કાંઈ બોલ્યા નહીં. તે

ફરીફરીને આવતો, અને ઇશ્વરપ્રાપ્તિનાં સાધનની તેની જાણસા વધતી ગઈ, પણ ગુરૂ કાંઈજ બોલે નહીં. આમ કરતાં દિવસો વીત્યા પછી એક દિવસે ગુરૂ પ્રાતઃસ્નાન માટે નદીએ જતા હતા તે વખતે તેણે પોતાની સાથે આવવા પેલા જાણસુને કહ્યું. નદીએ પહોંચી નહાવાનું શરૂ કર્યા પછી, ગુરૂએ પેલા જાણસુને પકડી પાણીમાં દાખ્યો અને થોડીવાર એજ સ્થિતિમાં રાખ્યો. તેણે છૂટવાને બહુ ફાંફાં માર્યા. અંતે તેણે તેને પાણીમાંથી બહાર આવવા દીધો અને કહ્યું “ હે પુત્ર ! તું પાણીમાં નીચે હતો ત્યારે તને વધારેમાં વધારે શાની ઈચ્છા હતી ? ” જાણસુએ કહ્યું “ સ્વાસ લેવાની. ” ગુરૂએ કહ્યું “ જે જાણસુ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા માગતો હોય તેની જાણસા, પાણીમાં સ્વાસ લેવા માટે તારી ઈચ્છા જેટલી તીવ્ર હતી, તેટલી તીવ્ર હોવી જોઈએ. તારી જાણસા જે એટલી દૃઢ અને પ્રબલ હશે તો તને પરમેશ્વર મળશેજ. ”

પણ આવી જાણસા કેટલાને હોય છે ? ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કેટલા થોડા ચાહે છે ? એકજ વિષય પ્રત્યે માણસોનું મન દોડતાં તેઓ એને ભૂલી જાય છે, અને

તેનો વિચાર પણ ફરીથી તેમને થતો નથી. ઉપલી વાતમાં, પેલાએ જ્યાં એક શ્વાસની ઈચ્છા કરી હતી ત્યાં સત્ય ભક્ત હોત તો તે ઈશ્વરનું ધ્યાન કરત, અને વિચાર કરત કે હવે મૃત્યુ આવ્યું એટલે ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો સમય પાસે આવ્યો. મનુષ્યોને વિષયમાત્ર ભોગવવાની ઈચ્છા હોય છે, પછી કોઈને દ્રવ્ય, કોઈને માન, કોઈને સુખ, એમ કોઈને કાંઈ અને કોઈને કાંઈ તૃણા હોય છે. આવા વિષયાસક્ત હૃદયમાં ઈશ્વરનો સમાસ કેમ સંભવે ? બાઈબલમાં કહ્યું છે તેમ આપણું હૃદય એક ધર્મશાલા છે, જેમાં જુદી જુદી અનેક આશા અને તૃણાંપી વટેમાર્ગીઓ આવજા કરે છે તેથી તે એવી તો ખીચોખીચ ભરાઈ ગયેલી હોય છે કે તેમાં આ દૈવી પરોણાને રહેવાની જગ્યા મળતી પણ નથી.

આમ છતાં આપણે હિંમત હારવાનું કાંઈ કારણ નથી. હવે ભક્તિમાર્ગે જવાને કોઈ દ્વાર છે કે નહીં તે આપણે જોઈશું. આ વિષયમાં આપણે ધર્મપ્રવર્તકોમાંના એક મહાપુરૂષ શ્રીરામાનુજની સહાય લઈશું. ભક્ત થવાને અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાટે, શું શું કરવું જરૂરનું છે તે એમણે સારી રીતે બતાવ્યું છે. તે પ્રમાણે વર્તવાથી અંતે તે ખરા પ્રેમનું પાત્ર બને છે.

જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓનું વર્ણન આપતાં પ્રથમ તો સાધારણ મનુષ્યનો વિચાર તેમણે કર્યો છે. પ્રથમ તો મનુષ્યે પોતાના દેહ પ્રત્યે કેવી દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ તે તેઓ સમજાવે છે. દૈવી પ્રેમના ખ્યાલા પીવાની ઇચ્છા રાખનારનો સ્થૂલ દેહ કેવો હોવો જોઈએ તેનો તેઓ પ્રથમ વિચાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે પ્રથમ તો મનુષ્યે વિવેક કરવો જોઈએ. રાજયોગમાં વિવેકનો જે અર્થ કર્યો છે તેજ અર્થ અહિં કરવાનો નથી. અહિં એનો અર્થ ભક્ત્યાભક્ત્યનો વિચાર એટલો જ છે. જે મનુષ્ય પોતાના દેહને દૈવી પ્રેમવાળા જીવને રહેવા માટે મંદીર બનાવવા ઇચ્છતો હોય તેણે તો પોતાનો દેહ ઘણોજ શુદ્ધ કરવો જોઈએ, અને તેથી શું ખાવું અને શું નહીં, તેનો વિચાર તેણે કરવો જોઈએ. પ્રથમ તો નજીવા જેવા દેખાતા આ વિષયપર તેણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. જે ખોરાક મેળવવા માટે પશુવર્ગને દુઃખ આપવું પડે એવા ખોરાકનો તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. પોતાના કરતાં નીચી યોનિના પ્રાણીઓને દુઃખ થાય એમ સાચા ભક્તે કદિ પણ કરવું જોઈએ નહીં. જીવવાળી કોઈ પણ વસ્તુ ખોરાક તરીકે વાપરવી નહીં. એટલુંજ નહીં પણ તેનો સ્પર્શ પણ કરવો નહીં. આવો ખોરાક

લેવાથી તે પોતાનું શરીર બ્રષ્ટ કરે છે. એટલુંજ નહીં પણ તે પોતાના જીવને પણ બ્રષ્ટ કરે છે. કારણ કે આમ કરવાથી તે દયાને બદલે ઘિઝ્કાર, અને પરમાર્થને બદલે સ્વાર્થ બતાવે છે. નિરાધાર પશુને સહાય કરવાને બદલે તેને દુઃખ દે છે, પોતાના સ્વાદને સંતોષવા માટે સુંદર પ્રાણીઓના જીવ લે છે કે લેવરાવે છે. આ બધાં શું પ્રેમનાં લક્ષણ હોઈ શકે ? આટલા માટે ભક્ત્યાભક્ષ્યનો નિયમ અત્યંત ઉપયોગનો છે, અને તેથીજ તેનો પ્રથમ વિચાર કર્યો છે. આથી ભક્તે પોતાનો ખોરાક પસંદ કરવામાં શુદ્ધાશુદ્ધનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ તેનાં સૂક્ષ્મ શરીરો જે બાહ્ય સ્પર્શથી તેમજ આંતરવૃત્તિઓથી અશુદ્ધ થઈ શકે છે, તેમને શુદ્ધ રાખવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે બહારની અને અંદરની શુદ્ધિ સાચવવાથી જગ્રાસુ પોતાના દેહને, પ્રેમમાં લીન થયેલા જીવને રહેવાનું યોગ્ય સ્થાન બનાવે છે. વિવેક શું છે તે આ પ્રમાણે સમજાવ્યા પછી, તેમણે કહ્યું છે કે શુદ્ધ ભોજન, શુદ્ધ ચિત્ત, અને નિરંતર ઇશ્વરનું સ્મરણ, એ બીજો નિયમ છે. ભક્ત થવા ઇચ્છનારે આને પોતાનું જીવનસૂત્ર બનાવી રાખવું જોઈએ.

આ દૈવી પ્રેમનો રસ પીવા ઇચ્છનારે પ્રથમ

તો ઉપર કહેલા નિયમો પ્રમાણે ચાલવાનું છે. ત્યાર પછી તેણે વાસના માત્રનો ત્યાગ કરી ઈશ્વર પ્રત્યેજ સર્વ ઇચ્છાઓને દોરવી જોઈએ. એ સિવાય બીજી કોઈ ઇચ્છાને તેણે પોતાના હૃદયમાં અવકાશ આપવો જોઈએ નહીં. આ ઇચ્છા તેની રગે રગે પ્રસરવી જોઈએ, અને આ પરમ ઇચ્છા આગળ બીજી સર્વ ઇચ્છાઓ અદૃશ્ય થવી જોઈએ. તેણે પોતાના વિચારમાત્ર ઈશ્વર પ્રત્યે દોરવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રયોગ હરધડી થવો જોઈએ. ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેને જાણાશે કે મન ભ્રમિત થઈ બીજા વિષયો પ્રત્યે દોડશે. અર્જુનને પણ આવો અનુભવ થતાં તેણે શ્રીકૃષ્ણને ભ૦ ગી૦ અ૦ ૬ શ્લોક ૩૪ માં પુછ્યું હતું કે,

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि वलवद्दहम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ૩૪ ॥

મન ચંચલ બલવાન, દૃઢ વિદ્વેષજ કરનાર,
નિગ્રહ તેનો વાયુવત્, દુષ્કર માનું સાર. ૩૪

આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ભ૦ ગી૦ અ૦ ૬ શ્લોક ૩૫માં કહ્યું હતું કે:—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ૩૫ ॥

ચંચલ દુર્નિગ્રહજ મન, સંશય કે ન લગાર,
પણ અભ્યાસ વિરાગથી, કરાય વશ નિરધાર. ૩૫

આ પ્રમાણે ભક્ત થવાની ઇચ્છા રાખનારે ફરી ફરીને મનને એકાગ્ર કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. મન ખીજા વિષય તરફ જાય કે તેને ત્યાંથી પાછું ફેરવી ઇશ્વરપ્રત્યે દોરવું જોઈએ. નિયમસર મુકરર કરેલે વખતે ઇશ્વરભજન કે પૂજામાં રોકાયલા રહેવું જોઈએ, અને તે વખતે ખીજા કોઈ પણ વિચાર મનને વ્યગ્ર ન કરે તેમ કરવું જોઈએ.

આ તો માત્ર પ્રાથમિક પગથિયાં છે. તે મુકરર કરેલે સમયે હમેશાં પૂજા કરે છે તેનું કારણ એટલુંજ છે કે તેથી હમેશાં પૂજનમાં રોકાવાની ટેવ તેને પડે. તે ધ્યાન પણ મુકરર કરેલે વખતે કરે છે, અને તેમ કરવાથી સર્વ કાળ, સર્વ દેશ, અને સર્વ સ્થિતિમાં ધ્યાનનિષ્ઠ રહેવું બની શકે. શરૂઆતમાં તો અમુક સમયેજ તે ધ્યાન કરે છે, કારણ કે તે હજી શિખાઉ છે, તે પોતાનું ચિત્ત પરમેશ્વર ઉપર ચોંટાડે છે, પણ એટલું જ બસ નથી. માત્ર એમ કરવાથી જ ખરા ભક્ત થવાતું નથી. કારણકે ધ્યાનના આનન્દમાં લીન થઈ ખીજાં બધાંને તે વિસરી જાય અને

ધ્યાનના આનન્દને માટે જ ધ્યાનમાં મન્યા રહે એવો સંભવ છે. પણ જે ખરો લક્ષ્ય ધ્યાન કરે છે તે પોતાના લાલ માટે નથી, તે તો મનુષ્ય-માત્રના સ્વભાવમાં જે સ્વાર્થબુદ્ધિ રહેલી છે તેનો ઉચ્છેદ કરવા માટે જ ધ્યાન કરે છે; તેનો હેતુ પોતાને માટે છે જ નહીં. એટલા માટે બીજું જે કર્તાવ્ય છે તે એ છે કે, તેણે જનહિત કરવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ. ધ્યાનમાત્રથી તે કૃતાર્થ થાય છે એમ તેણે સમજવું જોઈએ નહીં. તેનો પ્રેમ તેના જાતિ ભાઈઓ પ્રત્યે દોરવો જરૂરનો છે. પછી તેણે પોતાનું જીવન જનકલ્યાણ માટે અર્પણ કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્પણબુદ્ધિ થાય નહીં, ત્યાંસુધી તે સ્વાર્થબુદ્ધિથી છૂટતો નથી. એટલા માટે બીજાના સુખને માટે તે પોતાનું સર્વસ્વ સર્વદા અર્પણ કરતો રહે છે. અર્પણ બુદ્ધિ રાખવી, દાન કરવું, એજ પ્રેમનું રહસ્ય છે. પ્રેમી જનો આવા અર્પણ સિવાય બીજા કશા પર પોતાનો હુક છે એમ કહેતાજ નથી. પોતાનું દ્રવ્ય, પોતાનું સર્વસ્વ જનહિતાર્થે અર્પણ કરવામાં જ પ્રેમીઓની પ્રેમભાવના વિરામે છે અને તેમને તેના બદલામાં કશું મેળવવાનું હોતું નથી. તેઓ માત્ર એટલુંજ માગે છે કે તેમનો પ્રેમ મનુષ્ય

માત્ર પ્રત્યે દોરવાય, એટલુંજ નહીં પણ જીવમાત્રને તે પોતાના પ્રેમાલિંગનમાં લઈ લે, અને તે દરેકને જેટલું સુખ તેનાથી અપાય તેટલું તે આપે. મનુષ્યના હૃદયમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ એટલી ઉંડી ઉતરેલી છે, અને તેથી તેના હૃદયની કઠોરતા એટલી બધી વધી ગઈ છે, કે તેથી ધર્મપ્રકરણમાં પણ સૂક્ષ્મ પ્રકારની સ્વાર્થબુદ્ધિ હોય છે અને તેથી તેને પણ અશુદ્ધ કરે છે. આથી ધર્મ જે સર્વોત્તમ છે તે ઘણી વાર ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, અને હૃદયરૂપી પોતાના મંદીરમાં વણિકબુદ્ધિ-સ્વાર્થબુદ્ધિને-પ્રવેશ કરવા દઈ તેને બજાર જેવું આપવા લેવાનું સ્થાન બનાવી દે છે. તેઓ ધ્યાન કરે છે, કારણકે તેમને તેથી આનંદ થાય છે. જેનામાં શુદ્ધ અર્પણબુદ્ધિ હોતી નથી, તેના હૃદયમાં ઈશ્વર માટે સ્થાન નથી.

આટલા માટે જનહિતાર્થનાં કાર્ય કરવાં એ ખરા ભક્તને માટે તાલીમ છે. મનુષ્યવર્ગમાં પોતાના જાત ભાઈઓપર ખરો પ્રેમ રાખનાર કેટલા છે ? જ્યાં જ્યાં પ્રેમ જેવું કંઈ જણાતું હશે ત્યાં ત્યાં કાંઈની કાંઈ સ્વાર્થ સાધના હશેજ. બીજા પાસે કાંઈક કામ કરાવવાને માટેજ મનુષ્ય મનુષ્યને ચાહે છે. આ

પ્રમાણે સાધારણ રીતે પ્રેમ માત્રમાં વણિક્ક વૃત્તિ હોય છે. એ વણિક્ક વૃત્તિ એક પ્રકારની સ્વાર્થબુદ્ધિનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. શુદ્ધ પ્રેમની લહરીઓ સ્વતઃજ વહે છે. પ્રેમનો હેતુ પ્રેમ છે. સત્ય પ્રેમી-જનો પ્રેમાર્પણ કરીને જ સંતોષ પામે છે.

આ પ્રમાણે આચરણ રાખવાથી ભક્તિરસનો સ્વાદ અનુભવવાની શક્તિ આવે છે. આટલું કર્યા પછી, શુદ્ધિ, સત્ય, પ્રમાણિકપણું, દાન, અહિંસા, અને દયા, એટલા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. દિવ્ય પ્રેમ એટલે ભક્તિ શું છે તે જેને જાણવું હોય, તેણે આટલા ગુણો તો અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. આમાંથી આપણે કેટલું કરી શકીએ એમ છે તે જોવું જોઈએ. અધિકારીનાં આ લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખી આપણે આપણાં હૃદય તપાસી જોવાં જોઈએ, અને આપણામાં એમાંના કયાં છે અને કયાં નથી તે તપાસવું જોઈએ. એમાંનાં જે લક્ષણ આપણામાં ન હોય તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડશું એટલે જ ભક્તિ માર્ગે ચડશું, એટલે જ ભક્તિ-માર્ગ પર પ્રયાણ કરવાની શરૂઆત થઈ સમજવી.

સત્સંગ પણ આ માર્ગનું એક સાધન છે. વિષયાલુપ્ધ અને કેવળ સંસારી મનુષ્યોના સહવાસમાં રહેવા કરતાં, ભક્તિમાર્ગમાં આગળ વધેલા, આધ્યાત્મિક વિષયનું શ્રવણ મનન, અને નિદિધ્યાસન કરનાર અને કરાવનાર, અને ધ્યાનનિષ્ઠ પુરૂષોનો સંગ કરવો એ ઘણું જરૂરનું છે. માટે સંત સમાગમ શોધો. મનુષ્યને જેમ સંગતિદોષ લાગે છે તેમ સંગતિથી લાભ પણ થાય છે. બીજા મનુષ્યના વિચારની અસર તેનાપર થાય છે, તેથી કરી જેવા મનુષ્યના સહવાસમાં આપણે રહેતા હોઈએ તેવા મનુષ્યના જેવાજ આપણા વિચાર પણ થાય છે. તેથી જે મનુષ્ય સર્વદા વિષયાસક્ત અને સ્વચ્છંદાચારી મનુષ્યના સહવાસમાં રહે, તેણે ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ આત્માનુસંધાન કરવાની ઈચ્છા રાખવી વ્યર્થ છે. તેને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે ? એથી ઉલટું તેણે શાંત રહેવું જોઈએ, સર્વદા પોતાનો ધર્મ બળવતા રહેવું જોઈએ; પણ કાંઈ કરવું જોઈએ માટેજ કરવું એવી ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં. સાધુ, સંત, અને પવિત્ર પુરૂષોનો સમાગમ કરી તેમની ઉચ્ચ ભાવના અને વિચારોનું અનુકરણ કરવું જોઈએ. ભક્તોનો સમાગમ કરવાથી ભક્તિમાર્ગના પ્રવાસીઓને ઘણું ઉત્તેજન મળે છે.

ભક્તિ પ્રેરે એવાં અને સૃષ્ટિમાં થઈ ગયેલાં અનેક સાધુસંતનાં ચારિત્ર મળી શકે એવાં પુસ્તકો તેણે વાંચવા જોઈએ. નિરૂપયોગી પુસ્તકો વાંચવામાં કાળ નિર્ગમન કરવો નહીં. એવા નિરૂપયોગી અભ્યાસ અને ક્ષુદ્ર પુસ્તકોના વાંચનમાં કદી ગુંથાવું જોઈએ નહીં. કારણકે સમય અમૂલ્ય છે અને કરવાનું ઘણું છે, એટલે સમય વ્યર્થ ગુમાવવો એ ઘણું ખોટું છે. એવાં પુસ્તકો વાંચવા કે જે આપણા હેતુમાં આપણને મદદ કરે. વકીલ થવા માટે કાયદાનાં પુસ્તકો વાંચવા જોઈએ, ઇતિહાસ અથવા વાર્તા વાંચ્યાથી વકીલ થવાતું નથી; તે માટે તો કાયદાનાં પુસ્તકો, જુદા જુદા દેશના કાયદાઓમાંથી માત્ર ઉપયોગી બાબતોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ઇશ્વરને ઓળખવા માટે પણ એમજ કરવું જોઈએ. જેટલી ખંતથી મનુષ્ય વિષય પ્રત્યે દોરવાય છે તેટલી જ ખંતથી ઇશ્વરપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર્યારે કરશે ? એ માર્ગ બતાવવા માટે ગુરૂઓ કાંઈ થોડા નથી, તેનાં સાધનો કાંઈ ગુપ્ત નથી. પણ એ માર્ગે જવાની અને એ સર્વનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા મનુષ્યને નથી અને તેમ કરવાની વૃત્તિ પણ નથી. વળી ઇશ્વરપ્રત્યે પ્રેમ પણ નથી, તેથી આપણને અંતરાય નડે છે; નહીં કે એ માર્ગ-

વિષેના આપણા અજ્ઞાનથી. લક્ષ્મીશિરોમણી નારદ-
જીએ પણ એવોજ ઉપદેશ કર્યો છે કે નિરૂપયોગી પુસ્તકો
અને મિથ્યાવાદ છોડી દેવાં; શાસ્ત્રોનું અને લક્ષ્મીના
પ્રસાદરૂપી પુસ્તકોનુંજ મનન કરવા યોગ્ય છે.

ઉપર બતાવેલાં સાધનો ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત કરતાં
કરતાં, બુદ્ધિપૂર્વક, આગ્રહપૂર્વક અને પૂજ્યભાવથી
લક્ષિત કરતાં, ઇશ્વર જે પ્રથમ અદૃશ્ય હતો તેનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે. આમ થયા પછી તેનું જીવનજ
પલટાઈ જાય છે, તેના હૃદયમાં કાંઈક નવિન તત્ત્વ
ઉમેરાય છે, અને તેનામાં કાંઈક નવી ઉર્મીઓનો
એવો યોગ થાય છે કે તે હતો તેના કરતાં કાંઈક જુદોજ
થઈ જાય છે. ઇશ્વર સાક્ષાત્કારની ઝાંખી માત્ર થવાથી,
મનુષ્યનો અંતરાત્મા કેવળ બદલાઈ જાય છે; તેનું
હૃદય કેવળ પલટાઈ જાય છે; બાહ્યસૃષ્ટિનો ત્યાગ
કરીને તે અંતર્મુખ થઈ રહે છે; અને પ્રયત્ન સિવાય
તે ઇશ્વરપરાયણ થઈ રહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ.
૨ શ્લો. ૫૯ માં કહ્યું છે કે:—

વિષયા વિનિવર્તંતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તંતે ॥ ૫૯ ॥

વિષય ટળે ઉપવાસિને, પણ નહિ રાગ ટળેજ;
પરબ્રહ્મને જોઈને, એને રાગ મટેજ. ૫૬

ઉપવાસ કરવાથી દેહધારીઓના વિષયો વિરામ પામે છે ખરા, પણ વિષયાસક્તિ દૂર થતી નથી; પણ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી આ આસક્તિ પણ દૂર થાય છે.

આમ થયા પછી ભક્તને પોતાનો માર્ગ દિવ્ય પ્રકાશ વડે ઉજવળ થયેલો લાગે છે. આત્માના પૂર્ણ આનંદની લહરીઓથી રસબસ થઈ તેમાં તે લીન થઈ જાય છે. એવો ભક્ત કેટલો કાળ થયાં ઇશ્વર-પ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો ? આત્મસાક્ષાત્કાર માટે તેનું હૃદય કેટલા કાળથી તલપી રહ્યું હતું ? અર્જુનની પેઠે તેણે કેટલી વખત પૂછ્યું હતું કે:—

કથં વિद्याમહં યોગિસ્ત્વાં સદા પરિચિંતયન્ ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

જાણિ શકું હું આપને, સદા ચિંતતાં કેમ;
કે કૈ ચીજે ચિંત્ય છે, આપ જનાર્દન તેમ.

ભ૦ ગી૦ અ૦ ૧૦. શ્લોક ૧૭ મો.

હે યોગી ! સર્વદા ચિંતન કરતો એવો હું તને
કેવી રીતે જાણું ? હે ભગવન્ કયા કયા સ્વરૂપે તારું

ચિંતન કરવા યોગ્ય છે ? ઇશ્વર જ્યારે પોતાના હાસને પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે તેના દિવ્ય સ્વરૂપના તેજમાં વસ્તુમાત્રનો લોપ થઈ જાય છે. આવું દર્શન થયા પછી વિશ્વ પણ કાંઈક જુદાજ પ્રકારનું લાગે છે. આમ થયા પછી પણ તેને કદી કદી ઝાંખ વળે છે. કદી તે કાંઈ ભૂલ કરી દે છે, છતાં એકવાર તેને દિવ્યદર્શન થઈ ચૂક્યું છે, તેને જ્ઞાન થયું છે, તેનું તેને ભાન છે, અને એજ સ્મૃતિ તેને ત્યારપછી એક મહાન સ્થંભરૂપે ઉપયોગમાં આવે છે. આમ થાય છે ત્યારેજ શ્રીકૃષ્ણ ભ. ગી. અ. ૧૮ શ્લોક ૫૩ માં કહે છે તે પ્રમાણે મનુષ્ય,

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્યતિ નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥

ક્રોધ પરિગ્રહ દર્પ ઝાંખ, અહંકાર ને કામ;
મૂકી બ્રહ્મજ થાય કે, નિર્મમ શાંત અકામ. ૫૩

અહંકાર, દુરાગ્રહ, કપટ, માયામાં પ્રવૃત્તિ, કામ, ક્રોધ, સંગ્રહબુદ્ધિ છોડી દઈ, મમતા રહિત થઈ બ્રહ્મભાવને પામવાને, બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરવાને તે યોગ્ય થાય છે. ત્યારેજ તે બ્રહ્મભાવમાં સ્થિર થાય છે. મમતા રહિત અને શાંત ચિત્તવાળો તે બ્રહ્મના દર્પણરૂપ થાય છે,

બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે, બ્રહ્મ સાથે એકીભૂત થાય છે, ભૂતમાત્રને વિષે સમતાવાળો થઈ બ્રહ્મમય બની રહે છે. શ્રીકૃષ્ણે ભ. ગી. અ. ૧૮ શ્લોક ૫૪ માં કહ્યું છે કે,

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥૫૪॥

બ્રહ્મભૂત આનન્દિ નહિ, શોચે ઇચ્છે કાંઈ;
પામે ઉત્તમ ભક્તિ મુજ, સમ થૈ સૌની માંઈ. ૫૪

જેણે આ પ્રમાણે આચરણ કર્યું હોય, જેણે પોતાની ક્ષુદ્રવાસનાઓને શુદ્ધ કરી હોય, જે ધ્યાનમાં અચલ થયો હોય, જે રાગદ્વેષાદિ રહિત અને શાંત હોય, જે કોઈને પણ દુઃખ દેતો ન હોય અને પ્રાણી-માત્રના કલ્યાણમાં રચ્યો પચ્યો હોય છે, જે પ્રાણી માત્રપર દયા રાખે છે, ભૂતમાત્રને માતાના જેટલા પ્રેમથી જીવે છે, તેજ ઈશ્વર સાક્ષાત્કારને યોગ્ય છે. તેજ અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે, તેજ નિત્ય શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે; કારણકે જે પ્રેમમય બની રહે છે તેજ સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે. જેનું જીવનમાત્ર પ્રેમથી ભરપૂર થઈ રહે છે તે પ્રભુના સ્વરૂપની સાક્ષાત્ ભૂર્તિ છે, કેમકે પ્રેમ એજ ઈશ્વર અને ઈશ્વર એજ પ્રેમ છે. આમ છે તો પછી જે પોતે જાતેજ છે તેનાથી, તેને જૂદાં કોણ

રાખી શકે છે ? પછી જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે શું
 ભેદ રહ્યો ? તે જીવજ ઈશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમથી ભર-
 પૂર થઈ ગયો છે, પોતેજ આ નિઃસીમ પ્રેમરૂપ
 બન્યો છે, અને જેવી રીતે એક નદી અનેક નદીઓ
 સાથે મળી સમુદ્રમાં વહે છે, તેમ તે જીવ જે પ્રેમનીજ
 મૂર્તિ છે તે પ્રેમના સાગરરૂપ બ્રહ્મમાં મળે છે. તે
 નદીઓનાં પાણી સમુદ્ર સાથે મળી, સ્વભાવ અને
 ગુણ બેઠમાં એકરૂપ થઈ રહે છે. તેમને છૂટાં કોણ
 પાડી શકે ? તેમજ જીવ અને ઈશ્વરને જુદાં કોણ
 પાડી શકે ? તે જીવે પોતાના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મને
 ઓળખ્યો છે, અને તેનું યજન કરતાં તેને તે અનુ-
 ભવે છે અને તન્મય બની તે શિવરૂપેજ રહે છે. આમ
 થાય છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ, પહેલાં જે કહેતા કે આવો
 ભક્ત મારે માર્ગે ચડશે, તેને હું મળીશ, તે મારા
 પરમ ધામને પામશે, તેને બદલે તેઓ કહે છે કે,
 જ્ઞાની મારા રૂપજ છે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ. આજ ભક્તિ-
 માર્ગની પરાકાષ્ઠા છે. પ્રેમનું પરિણામ આજ છે.
 પ્રેમજ પરમેશ્વર છે, અને જેમ જેમ એ પ્રેમ સંપૂર્ણ
 થતો જાય છે તેમ તેમ પરમેશ્વર તે દ્વારા વિશેષ સ્ફુટ
 થાય છે. મનુષ્યનો પ્રેમ પણ કેવો અમર્યાદ છે તે
 આપણે અનુભવીએ છીએ, કેમકે તે પ્રેમમાં ‘હું’

અને માઈ ' ઘણું અંશે નાશ પામે છે. મનુષ્યો પણ પ્રેમના આવેશમાં પરસ્પરનો ભેદ ભૂલી જાય છે, અને પતિ અને પ્રિયા એક બની રહે છે. એવે સમયે તમાઈ સર્વસ્વ તે તમારા પ્રિયજનનું છે એમ શું નથી માનતા ? એજ પ્રમાણે જીવ અને ઈશ્વર સંબંધે પણ થાય છે. સાધક દશામાં જીવની શક્તિ-ઓનો વિકાસ કરવાના સાધનરૂપ પૂજન અને યજન વેળાએ બેઉમાં ભેદભાવ રહે છે, પણ સિદ્ધ દશામાં એ ભેદ જતો રહે છે; કારણકે તેમ થવાથી પ્રભુના જગદ્ ઉદ્ધારણના કાર્યમાં તે સંપૂર્ણ રીતે લાગ લઈ શકે છે. પતિ પ્રિયાનો આ એક્યભાવ એવો છે કે, તે સ્થિતિમાં એકના કાર્યનું શ્રેય બેઉને મળે છે. એક-બીજાના સંપૂર્ણ લાગીદાર છે. આ પ્રમાણે જે પરમ ભક્ત છે તે જગત્ત્રાતા થાય છે; તે બ્રહ્મમય બને છે અને જગત્નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય સંબંધે તેની શક્તિ પ્રભુના જેટલી જ હોય છે.

માત્ર કહેવાના જ નહીં, પણ ખરેખરા ભક્તો જો હિંદુસ્થાનમાં જન્મે તો તેની ઉચ્ચ દશા થતાં શી વાર લાગે ? અરે ! પોતાના અગાધ અને અમર્યાદ પ્રેમરૂપી સમુદ્રની છોળમાં ભૂતમાત્રનો સમાવેશ થાય એવા પરમ પ્રેમી ભક્તજનો જો એક બેજ હોય તો

હિન્દનો એક ક્ષણમાત્રમાં ઉદ્ધાર થાય. પ્રેમનું પરિણામ આવ્યા સિવાય રહે જ નહીં. પ્રહ્લાદનો પ્રેમ કેવો હતો તે જરા યાદ લાવો. ઝેર તેને મારી શક્યું નહીં, પહાડ તેને છુંદી શક્યા નહીં, અગ્નિ તેને બાળી શક્યો નહીં, કશાથી તેને ઇજા થઈ શકી નહીં. કારણકે તે પરમ પ્રેમી ભક્ત હતો, અને ગમે તેટલી અડચણો અને મુસીબતો આવ્યા છતાં તેનો પ્રેમ અચળ રહ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે સત્ય ભક્તોને અને સત્ય પ્રેમી જનોને કશાથી ઇજા થઈ શકતી નથી, અગ્નિ તેને બાળતો નથી, પાણી તેને ડૂબાવતું નથી. તે બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મ એજ પ્રેમરૂપી અમૃતનું સ્થાન છે. નારદજી જેમના શબ્દોથી આ વિષય શરૂ કર્યો હતો તેમનેજ ફરી યાદ કરી આજનો વિષય પૂરો કરીશું. મનુષ્યનો સ્વભાવજ એવો છે કે કોઈને કોઈ પ્રત્યે પરમભક્તિ તેની છે. પ્રેમ અમર છે.

અરે, આવો પ્રેમી પુરૂષ આપણને ક્યારે સહાય કરશે ! આવો પ્રેમી પુરૂષ આપણને ક્યારે ઉપદેશ કરશે ! આપણે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને હજી લાયક થયા નથી. જે પ્રેમથી બ્રહ્મરૂપ થવાય છે તે હજી આપણામાં રેલાયો નથી. પણ તેથી શું આપણે આપણા ચત્કિંચિત પ્રેમથી, જેઓ આપણા કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય

તેમને સહાય કરી તેમને આગળ વધવા મદદ નહીં કરીએ ? ઘણા નાના ઝરા એકઠા મળી એક ધોધ બને છે. એ યાદ રાખી આપણા દરેકના પ્રેમરૂપી ઝરાને એકઠા કરી પ્રભુ પ્રત્યે રેડવા જોઈએ. આમ છે તો પછી આપણો પ્રેમ ગમે તેવો નિર્જીવ હોય, આપણી ઉચ્ચ ભાવનાઓ ગમે તેવી અદૃઢ હોય, અને આપણી ભક્તિ ગમે તેવી નિર્બલ હોય, છતાં તે સર્વને પ્રેમમૂર્તિરૂપ પ્રભુના ચરણકમલમાં અર્પણ કરીએ. શું આપણા બધાનો પ્રેમ એકઠો થઈ તેમાંથી એવો પ્રેમ ઉત્પન્ન ન થાય કે જેથી આપણી ભરત-ભૂમિનો ઉદ્ધાર થઈ શકે ? અને આપણા જાતિ ભાઈઓ શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય ? એવો ઉચ્ચભાવના હોય તો એ બનવું શક્ય છે. આ મહાન કાર્યમાં સેજપણુ લાગ લેવાની આપણી ફરજ છે.

વાચકની યાદી.

